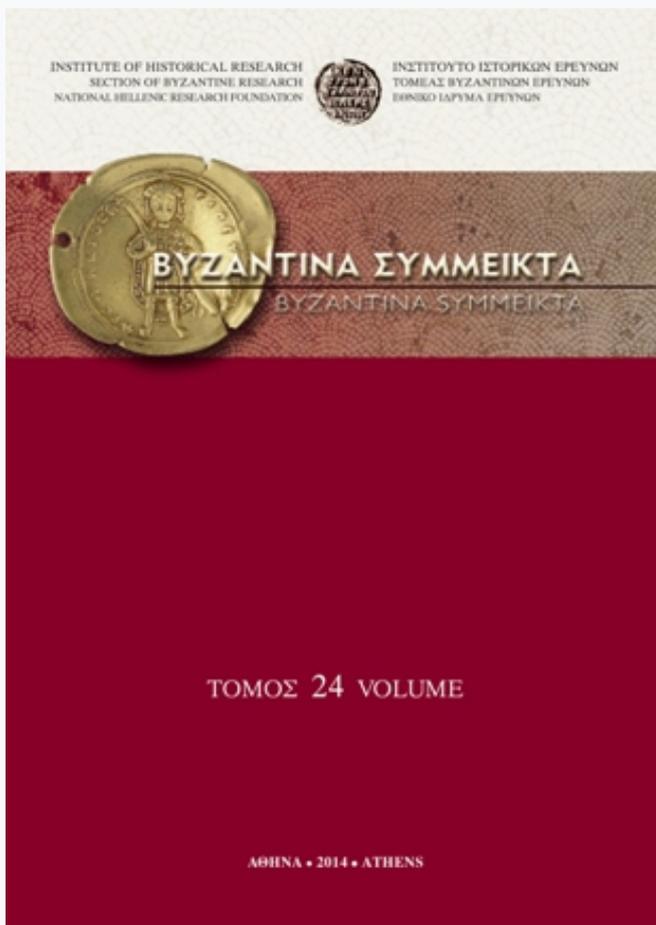

Byzantina Symmeikta

Vol 24, No 1 (2014)

BYZANTINA SYMMEIKTA 24

**Η Βυζαντινή οικογένεια των Αγιοθεοδωριτών II:
Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης,
πρωτονωβελισσιμούπέρτατος λογοθέτης του
δρόμου και ορφανοτρόφος**

Ελισάβετ ΜΑΔΑΡΙΑΓΑ

doi: [10.12681/byzsym.1043](https://doi.org/10.12681/byzsym.1043)

Copyright © 2015, Ελισάβετ Μαδαριάγα

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΜΑΔΑΡΙΑΓΑ Ε. (2015). Η Βυζαντινή οικογένεια των Αγιοθεοδωριτών II: Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης, πρωτονωβελισσιμούπέρτατος λογοθέτης του δρόμου και ορφανοτρόφος. *Byzantina Symmeikta*, 24(1), 213–246. <https://doi.org/10.12681/byzsym.1043>

INSTITUTE OF HISTORICAL RESEARCH
SECTION OF BYZANTINE RESEARCH
NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

BYZANTINA SYMMEIKTA

ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΜΑΔΑΡΙΑΓΑ

Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΤΩΝ ΑΓΙΟΘΕΟΔΩΡΙΤΩΝ (II)
ΜΙΧΑΗΛ ΑΓΙΟΘΕΟΔΩΡΙΤΗΣ, ΠΡΩΤΟΝΩΒΕΛΙΣΣΙΜΟΫΠΕΡΤΑΤΟΣ
ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ ΤΟΥ ΔΡΟΜΟΥ ΚΑΙ ΟΡΦΑΝΟΤΡΟΦΟΣ

ΑΘΗΝΑ • 2014 • ATHENS

ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΜΑΔΑΡΙΑΓΑ

Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΤΩΝ ΑΓΙΟΘΕΟΔΩΡΙΤΩΝ (II):

ΜΙΧΑΗΛ ΑΓΙΟΘΕΟΔΩΡΙΤΗΣ, ΠΡΩΤΟΝΩΒΕΛΙΣΣΙΜΟΫΠΕΡΤΑΤΟΣ ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ ΤΟΥ
ΔΡΟΜΟΥ ΚΑΙ ΟΡΦΑΝΟΤΡΟΦΟΣ

Η εργασία αυτή αποτελεί το δεύτερο μέρος μιας προσωπογραφικής μελέτης της οικογένειας των Αγιοθεοδωριτών. Προσωπογραφικά στοιχεία για μέλη της οικογένειας των Αγιοθεοδωριτών του 12ου αιώνα αντλούνται σε μεγάλο βαθμό, όπως άλλωστε τονίστηκε ήδη στην εργασία για τον Νικόλαο Αγιοθεοδωρίτη¹, από ρητορικά κείμενα –επιστολές και εγκώμια– που τους απηύθυναν ορισμένοι από τους πιο έγκριτους ρήτορες της Κωνσταντινούπολης. Όσον αφορά στον Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη, έως τις μέρες μας σώζονται μία επιστολή και ένας προσφωνητικός λόγος του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης –που συντάχθηκαν, με αποδέκτη τον Μιχαήλ, μετά τον θάνατο του Νικολάου Αγιοθεοδωρίτη (1175)²–, ένας

1. Βλ. Ε. ΜΑΔΑΡΙΑΓΑ, Η βυζαντινή οικογένεια των Αγιοθεοδωριτών (I): Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης, πανιερώτατος μητροπολίτης Αθηνών και υπέρτιμος, *ΒυζΣύμμ* 19 (2009), 147-180, ειδ. 147-148 [στο εξής: Αγιοθεοδωρίτης I].

2. Η επιστολή εξεδόθη από τον T. L. F. TAFEL, *Eustathii metropolitae Thessalonicensis Opuscula* (Frankfurt 1832, ανατ. Amsterdam 1964), αρ. 36, 342-343. Νέα έκδοση από την F. ΚΟΛΟΒΟΥ, *Die Briefe des Eustathios von Thessalonike. Einleitung, Regesten, Text, Indizes* [Beiträge zur Altertumskunde 239], München - Leipzig 2006, αρ. 37, 106-107 (εφεξής Ευστάθιος, *Επιστολή*) και 154*-155* (όπου ο «μακαρίτης αρχιερέυς» του Ευσταθίου είναι εμφανώς ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης και όχι κάποιος από τους οικουμενικούς πατριάρχες, όπως εικάζει η εκδότρια). Ο Ευστάθιος υπενθυμίζει στον Μιχαήλ ένα αίτημά του και παρακαλεί για την εκπλήρωσή του (106.23-25 και 107.50-55: *οὐκ ἔσχομεν μαθεῖν, εἰ τὸ ἡμῶν ἀξίωμα εἰσῆλθεν ἐνώπιον τῆς σῆς ἀντιλήψεως (...)* εἰσελθέτω ἐνώπιόν σου ἢ δέησίς μου). Μπορεί να χρονολογηθεί λίγο μετά τον Ιούνιο του 1175, καθώς αναφέρει τον θάνατο του Νικολάου Αγιοθεοδωρίτη ως πολύ πρόσφατο γεγονός, βλ. 107.33-48: *Μὴ ἡμῖν, πρὸς τῆς μακαρίας μνήμης ἐκείνου τοῦ ὄντος μακαρίτου ἀρχιερέως, τοῦ δεσπότη*

προσφωνητικός λόγος του Κωνσταντίνου Ψαλτόπουλου (1176)³ και ένας παρηγορητικός λόγος του Γρηγορίου Αντιόχου, με αφορμή τον θάνατο της αδελφής του Μιχαήλ και του Νικολάου, Άννας, πριν το 1175⁴. Τέλος, ο Κωνσταντίνος Μανασσής⁵ του απευθύνει έναν προσφωνητικό λόγο και μίαν επιστολή⁶.

μου (...) Φέρε δὲ περιμετρήσω τῶ θλίβοντι τὰ ἰλαρὰ ψυχαγωγῆσω τὸν μικροῦ και ἐκλείποντα (...) και μνήμη γλυκυτάτου ὀνόματος κατακεράσω τὸ πικρᾶζον ἐκεῖνο, και ἀνασκευάσω, πρὸς ὅπερ ἐχρῆν. Ο προσφωνητικός λόγος του Ευσταθίου προς τον Μιχαήλ έχει εκδοθεί από τον P. WIRTH, *Eustathii Thessalonicensis opera minora* [CFHB 32], Berlin 2000, Λόγος Η, 141-151 (εφεξής Ευστάθιος, *Προσφωνητικός*)· η εκτίμηση του εκδότη, (σ. 29*), ότι στον *Προσφωνητικό* ο Ευστάθιος αναφέρεται στον Νικόλαο Αγιοθεοδωρίτη ως ζώντα ακόμα, δεν ευσταθεί. Αντίθετα, η αναφορά στον Νικόλαο εντάσσεται καθαρά στο πλαίσιο μιας αναδρομής στο παρελθόν, βλ. *Προσφωνητικός*, 143.89-144. Για ακριβέστερη χρονολόγηση, βλ. παρακάτω, σημ. 85.

3. Ο λόγος έχει εκδοθεί από τον I. D. POLEMIS, Constantine Psaltopoulos and its Unpublished Address to Michael Hagiotheodorites, *BF* 21 (1995), 159-165, κείμενο 162-165 (εφεξής Ψαλτόπουλος, *Προσφωνητικός*), ο οποίος πρότεινε να χρονολογηθεί τον Σεπτέμβριο του 1176, μετά την μάχη στο Μυριοκέφαλο, στην οποία ο Μιχαήλ θα είχε λάβει μέρος. Για τον *διδάσκαλο* Κωνσταντίνο Ψαλτόπουλο, βλ. επίσης R. BROWNING, *The Patriarchal School at Constantinople in the Twelfth Century I: Byz.* 32 (1962), 167-202 και II: *Byz.* 33 (1963), 11-40 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Studies in Byzantine History, Literature and Education* [Variorum Reprints], London 1977, αρ. X), II, 23. Β. ΚΑΤΣΑΡΟΣ, *Ἰωάννης Κασταμονίτης. Συμβολὴ στὴν μελέτη τοῦ βίου, τοῦ ἔργου καὶ τῆς ἐποχῆς του* [Βυζαντινὰ Κείμενα καὶ Μελέται 22], Θεσσαλονίκη 1988, 59. Μ. ΛΟΥΚΑΚΙ, *Grégoire Antiochos. Éloge du patriarche Basile Kamatèros* [Byzantina Sorbonensia 13], Paris 1996, 133 σημ. 28.

4. Και μετά το 1166, καθώς ο Μιχαήλ παρουσιάζεται ως λογοθέτης του δρόμου (βλ. παρακάτω σημ. 65 κ.ε.). Έκδ. Α. SIDERAS, Die unedierte Trostrede des Gregorios Antiochos an den Logothetes Michael Hagiotheodorites, *JÖB* 55 (2005), 147-190, κείμενο 158-167 (εφεξής Αντίοχος, *Παρηγορητικός*).

5. Για τον Κωνσταντίνο Μανασσή και το έργο του, βλ. Ο. LAMPSIDIS, Zur Biographie von K. Manasses und zu seiner Chronike Synopsis (CS), *Byz.* 58 (1988), 97-111. Η. HUNGER, *Die hochsprachliche Profane Literatur der Byzantiner* München 1978, κυρίως I, 419-422, II, 126-128, Α. SIDERAS, *Die byzantinischen Grabreden. Prosopographie, Datierung, Überlieferung 142 Epitaphien und Monodien aus dem byzantinischen Jahrtausend* [WBS 19], Wien 1994, 190-195. Ρ. ΡΟΙΛΟΣ, *Amphoteroglossia. A Poetics of the Twelfth-Century Medieval Greek Novel* [Harvard University Press, Hellenic Studies 10], Washington, D.C. 2005, 10-11 και σποράδην.

6. Βλ. Κ. HORNA, Eine unedierte Rede des Konstantinos Manasses, *Wiener Studien* 28 (1906), 171-204, Α, 173-184 (εφεξής Μανασσής, *Προσφωνητικός*), και Β. I, 185 (εφεξής Μανασσής, *Επιστολή*).

Η εν λόγω επιστολή του Μανασσή, μαζί με μίαν άλλη, η οποία απευθύνεται στον «πανσέβαστο Γεώργιο, υιό του μεγάλου δομεστίκου»⁷, γράφτηκαν με σκοπό να συνοδεύσουν τον Προσφωνητικό⁸ σε έναν – ανώνυμο– λογοθέτη, ο οποίος συμμετείχε σε υπό εξέλιξη⁹ εκστρατεία

7. *Τῷ πανσεβάστω κυρῷ Γεωργίῳ, τῷ υἱῷ τοῦ μεγάλου δομεστίκου*, ἐκδ. HORNA, Eine unedierte Rede, B. II, 185-186. Ὅσον αφορά στην ταυτότητα του Γεωργίου –ο οποίος θα μπορούσε να μας δώσει το κλειδί για ασφαλέστερη χρονολόγηση των τριῶν κειμένων– είναι δύσκολο να αποφανθῆ κανείς, ἐλλείψει νέων δεδομένων, καθώς ἀπό την βασιλεία του Ἰωάννη Β΄ Κομνηνοῦ μέχρι το τέλος της βασιλείας του Μανουήλ Α΄, μόνον ο Ἰωάννης Αξούχος μαρτυρεῖται ὡς μέγας δομεστικός (παρόλο που ἀπεβίωσε το 1150/54, βλ. V. GRUMEL – J. DARROUZÈS, *Les Regestes des actes du patriarchat de Constantinople. I. Les actes des patriarches*, 2-3: *Les Regestes de 715 à 1206*, Paris ²1989, 1029, 1036a. P. GAUTIER, *Michel Italikos, Lettres et discours* [AOC 14], Paris 1972, 42-43 και σημ. 14). Μία σφραγίδα, με ἐπιγραφή *Σφραγὶς Γεωργίου, τοῦ υἱοῦ τοῦ μεγάλου δομεστίκου*, την οποία οἱ G. ZACOS και J. W. NESBITT (*Byzantine Lead Seals*, II, Bern 1984, αρ. 477a, 477b) χρονολογούν ἀνάμεσα στον 10ο αἰῶνα και στο 1204, πρέπει να του ἀνήκει. Βλ. ἐπίσης K. M. ΜΕΚΙΟΣ, Ὁ μέγας δομεστικός τοῦ Βυζαντίου Ἰωάννης Ἀξοῦχος καὶ ὁ πρωτοστράτωρ υἱὸς αὐτοῦ Ἀλέξιος, Αθήνα 1932, 34-35. R. GUILLAND, *Le Grand Domestique*, *EO* 37 (1938), 53-64, εἰδ. 55 (= *Recherches sur les Institutions Byzantines I-II* [BBA 35], Amsterdam - Berlin 1967, I, 407-408) και V. LAURENT, *Le Grand Domestique. Notes complémentaires*, *EO* 37 (1938), 65-72, εἰδ. 67. H.-G. BECK, *Der byzantinische Ministerpräsident*, *BZ* 48 (1955), 309-338, εἰδ. 322. P. MAGDALINO, *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180*, Cambridge 1993, 254.

8. Με την *Επιστολή* πρὸς τον λογοθέτη [incip. *Τῷ φιλολόγῳ τὸ δῶρον, τῷ λογοθέτῃ τὸν λόγον ἀπὸ ψυχῆς εὐγνώμονος ἐσχεδιάσα (...)*], ο Μανασσῆς τοῦ παρουσιάζει τον *Προσφωνητικό* του, ἐνῶ με την *Επιστολή* στον πανσέβαστο Γεώργιο ἀναθέτει σε αὐτὸν την ἀποστολή, να φροντίσει ὥστε ο *Προσφωνητικός* να παραληφθῆ ἀπὸ τον λογοθέτη (ὁ εἰς τὸν λογοθέτην λόγος ἐστάλη, θαρρῶ δὲ ὅτι πάντως, ὅτι τῇ σῇ μεγαλονοίᾳ μελήσει, ὅπως καὶ εἰς χεῖρας δέξεται τοῦτον ὁ λογοθέτης καὶ ἀναγνώσεται). Σημειωτέον ὅτι ο Μανασσῆς, τόσο στον *Προσφωνητικό* (175.55-176.98, 184.390-401) ὅσο και στην *Επιστολή*, καταγγέλλει μίαν ὑπόθεση συκοφαντίας ἐναντίον του και ζητᾷ την παρέμβαση του λογοθέτη. Πρὸβλ. P. MAGDALINO, *In Search of the Byzantine Courtier: Leo Choïrosphactes and Constantine Manasses*, στο: *Byzantine Court Culture from 829 to 1204*, ἐκδ. H. MAGUIRE, Washington, D. C. 1997, 141-165, εἰδ. 162.

9. Το ὅτι η ἐκστρατεία εἶναι σε ἐξέλιξη, την ὥρα που γράφει ο Μανασσῆς, συνάγεται ἀπὸ την *Επιστολή* στον πανσέβαστο Γεώργιο (HORNA, Eine unedierte Rede, B.II, 185.8-11): *τοῦ τοίνυν ἡλίου τούτου (του Βασιλέως) περὶ τὰ Γηπαιδικὰ καὶ τὴν Παριστριάν λαμπηρουχοῦντος καὶ σοῦ τὸν ἡλίον τοῦτον δορυφοροῦντος τὸν φαεσίμβροτον, ὃν ἐμὸν ἄστρον ὁ λόγος (= ἀναφορὰ στον Προσφωνητικό) ἐστήσατο, ἐγὼ τῶς ἠγλύωμαι καὶ ὡς ἐν ἀνάστροις ἐσκότωμαι καὶ ὡς ἐν ἀνηλίοις ἐζόφωμαι. ἀλλ' ἐπιφαύσατε τάχιον, ἀλλ' ὀξύτερον ἐπιλάμψοιτε καὶ τὴν ψυχρὰν Παννονίαν καὶ τὴν δυσχεμίμερον ἀπολιπόντες γηπαιδικήν, ἐπὶ τὴν Πανελλήνων καὶ φεραυγήσατε καὶ φωτοβολήσατε.*

του αυτοκράτορα στην Ουγγαρία. Ο K. Horna¹⁰ υπέθεσε ότι η εν λόγω εκστρατεία θα μπορούσε να είναι εκείνη του 1167· ακολουθώντας ταύτιση τον ανώνυμο λογοθέτη με τον Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη, επικαλούμενος, αφενός, την μαρτυρία του ιστορικού Κιννάμου¹¹, σύμφωνα με την οποία, ο Μιχαήλ φέρεται να λαμβάνει μέρος στην ίδια εκστρατεία, και, αφετέρου, το γεγονός ότι ο Προσφωνητικός περιγράφει τον αποδέκτη του ως λογοθέτη του δρόμου, μεσάζοντα και ιαμβογράφο – ο Αγιοθεοδωρίτης συγκέντρωνε αυτά τα χαρακτηριστικά, όπως θα δούμε παρακάτω. Αλλά όλα αυτά αποτελούν απλώς μίαν υπόθεση του Horna – η οποία μάλιστα, όσο τουλάχιστον γνωρίζουμε, δεν έχει έως τώρα αμφισβητηθεί. Δεχόμαστε την ταύτιση του ανώνυμου λογοθέτη του Μανασσή με τον Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη ως υπόθεση εργασίας με αρκετές πιθανότητες επαλήθευσης. Όσον όμως αφορά στην χρονολόγηση της εν λόγω εκστρατείας, η αλήθεια είναι ότι το εγχείρημα μοιάζει ανέφικτο, αν βασισταύμε μόνον στις αόριστες αναφορές των ίδιων των κειμένων σε αυτήν¹². Παρά ταύτα, δύο χωρία του Προσφωνητικού¹³ μάς παραπέμπουν κατά πάσα πιθανότητα στην βυζαντινή επίθεση του 1169 στην Δαμιέττα της Αιγύπτου¹⁴. Την ίδια εκστρατεία μνημονεύει ο Μανασσής και στον λόγο του *Πρὸς τὸν βασιλέα κυρὸν Μανουὴλ τὸν Κομνηνόν*, του 1173, και, μάλιστα, χρησιμοποιεί τα ίδια εν μέρει παραθέματα που βρίσκονται και

10. HORN, Eine unedierte Rede, 172 και 193.

11. Βλ. παρακάτω σημ. 72.

12. Βλ. Μανασσής, *Προσφωνητικός*, 178.159: *νῦν μὲν Εὐρώπῃ τοῦτον (τον βασιλέα) ἔχει καὶ Ἰστρος καὶ ὅσα παρίστρια*. Επίσης Επιστολή προς τον πανσέβαστο Γεώργιο, Β.Π, 185.8-186.15 (βλ. παραπάνω σημ. 9). Την δυσκολία είχε αναγνωρίσει ήδη ο Α. ΚΑΖΗΔΑΝ, *Brat'ja Ajofeodority pri dvore Manuila Komnina*, ZRVI 9 (1966), 85-94, εἰδ. 88. Πολυάριθμες βυζαντινές στρατιωτικές επεμβάσεις πραγματοποιήθηκαν στην Ουγγαρία κατά τις δεκαετίες του 1150 και του 1160. Βλ. γενικά MAGDALINO, *Manuel I*, 78-83, και ειδικά F. ΜΑΚΚ, *The Árpáds and the Comneni: Political Relations between Hungary and Byzantium in the 12th Century*, Budapest 1989, κεφ. 4, 6, 7 και σποράδην.

13. Μανασσής, *Προσφωνητικός*, 178.161-162: *ἔφριξαν τούτου (του αυτοκράτορα) τὴν σπάθην ὅποσοι νειλῶν πίνουσιν ὕδωρ καὶ ὅσοι τὰς ἐσχατὰς οἰκοῦσι τῆς γῆς, καὶ στο ἴδιο, 178. 180: *διὰ τοῦτο καὶ ἤκουσι πρέσβεις ἐξ Αἰγύπτου καὶ Βαβυλῶνος καὶ βασιλεῖς Θαρσῖς καὶ νῆσοι τὸν ἐμὸν δεδοίκασιν αὐτοκράτορα*. Τα παραθέματα προέρχονται από τους *Ψαλμούς* 67.32 και 71.10.*

14. Για την οποία, βλ. επίσης Κίνναμος (*Επιτομή*, έκδ. Α. ΜΕΙΝΕΚΕ, *Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Manuele Comnenis gestarum ad fidem codicis Vaticani* [CSHB], Bonn 1836), 280. ΜΑΚΚ, *The Árpáds and the Comneni*, 112 και σημ. 72.

στον Προσφωνητικό για τον Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη¹⁵. Συνεπώς, τα τρία κείμενα του Μανασσή, που υποθέτουμε ότι σχετίζονται με τον Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη, ενδέχεται να γράφτηκαν όχι το 1167, αλλά μετά τον Δεκέμβριο του 1169, όταν η επιχείρηση του αυτοκρατορικού στόλου στην Αίγυπτο έλαβε τέλος. Η επόμενη, μετά το 1167, και τελευταία εκστρατεία του Μανουήλ Α΄ στον παραδουνάβιο χώρο πραγματοποιήθηκε το 1172, με δύο στόχους: να καταστείλει την εξέγερση των Σέρβων του Στέφανου Νεμανja και να συνοδεύσει τον καίσαρα Βέλα-Αλέξιο στην Ουγγαρία, προκειμένου να διαδεχθεί τον Στέφανο Γ΄ στον ουγγρικό θρόνο. Στον προαναφερθέντα λόγο του προς τον Μανουήλ Α΄, ο Μανασσής αναφέρεται σε αυτά τα ιστορικά γεγονότα¹⁶. Η συγγραφή λοιπόν του Προσφωνητικού του Μανασσή στον Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη (και άρα και των δύο εν λόγω επιστολών) ενδέχεται κάλλιστα να ανάγεται στα 1172/73. Και ίσως να μην είναι εντελώς τυχαίο, εν προκειμένω, και το γεγονός ότι όλα τα γνωστά εγκώμια του Μανασσή χρονολογούνται στην πενταετία 1171-1175¹⁷.

Η ατελώς σωζόμενη έκφραση σε ιαμβικούς δωδεκασύλλαβους στίχους, όπου ο Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης περιγράφει μίαν αρματοδρομία, η οποία έλαβε χώρα το 1168 στον Ιππόδρομο Κωνσταντινουπόλεως,

15. Βλ. Κωνσταντίνος Μανασσής, *Πρὸς τὸν βασιλέα κυρὸν Μανουὴλ τὸν Κομνηνόν*, ἐκδ. Ε. KURTZ, *Eshche dva neizdannyykh proizvedeniya Konstantina Manassi*, VV 12 (1906), 69-98, κείμενο 88-98, εἰδ. 98.327-329 (καὶ 71-73) καὶ πρβλ. παραπάνω σημ. 13.

16. Μανασσής, *Πρὸς τὸν βασιλέα κυρὸν Μανουὴλ τὸν Κομνηνόν*, 92-93 καὶ σποράδιην. Βλ. ἐπίσης Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Λόγος Μ΄* (ἐκδ. WIRTH, *Eustathii opera minora*), 214.15-215.23. Κίνναμος, 286-287. Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις* (ἐκδ. J.-L. VAN DIETEN, *Nicetae Choniatae Historia* [CFHB 11], Berlin - New York 1975), 170. ΜΑΚΚ, *The Árpáds and the Comneni*, 107-112. ΜΑΓΔΑΛΙΝΟ, *Manuel I*, 79, 81.

17. Ο λόγος *Πρὸς τὸν βασιλέα κυρὸν Μανουὴλ τὸν Κομνηνόν* γράφτηκε το 1173 (βλ. παραπάνω σημ. 15). Η μονωδία για την Θεοδώρα Κοντοστεφανίνα και ο αντίστοιχος παρηγορητικός στον σύζυγό της, Ιωάννη Κοντοστέφανο [ἐκδ. Ε. KURTZ, *Dva proizvedeniya Konstantina Manassi*, VV 7 (1900), 621-645, κείμενα 630-635 καὶ 636-645 ἀντίστοιχα (βλ. καὶ 622)], χρονολογούνται στα 1172/73. Καὶ ο Επικήδειος λόγος του Μανασσή στον Νικηφόρο Κομνηνό (*Λόγος ἐπικήδειος τοῦ φιλοσόφου κυροῦ Κωνσταντίνου τοῦ Μανασσή πρὸς τὸν ἀποιχόμενον ἐπὶ τῶν δεήσεων κυρὸν Νικηφόρον τὸν Κομνηνὸν τὸν ἔκγονον τοῦ καίσαρος*, ἐκδ. Ε. KURTZ, *Evstathiya Thessalonikiiskogo i Konstantina Manassi monodii na konchinu Nikifora Komnina*, VV 17 [1910], 283-322, κείμενο 302-322, εἰδ. 285) γράφτηκε στο διάστημα 1173-1175. Πρβλ. LAMPIDIS, *Zur Biographie*, 98 καὶ σημ. 6-7, καὶ *Constantini Manassis Breviarium Chronicum*. Recensuit O. LAMPIDIS, Αθήνα 1996, XV.

αποτελεί και το μοναδικό γνωστό σωζόμενο συγγραφικό έργο των Αγιοθεοδωριτών¹⁸, μαζί, ίσως, με τους τρεις στίχους –επίσης ιαμβικούς δωδεκασύλλαβους– του επιγράμματος ενός εγκολπίου, και αυτό έργο, ενδεχομένως, του Μιχαήλ¹⁹. Το επίγραμμα αυτό το εξέδωσε ο Κ. Horna από τον κώδ. *Marc. gr.* 524, φ. 106r συνοδεύεται από εκτενέστατη επικεφαλίδα –έργο του γραφέα του χειρογράφου– η οποία μας εξηγεί, μεταξύ άλλων, ότι οι εν λόγω στίχοι αναγράφονταν σε ένα εγκόλπιο²⁰. Το αρχικό μέρος της επικεφαλίδας (*Εἰς ἐγκόλπιον τοῦ Ἄλουσιάνου Μιχαήλ τοῦ γραμματικοῦ, τοῦ ἐπὶ τοῦ κανικλείου τοῦ Ἁγιοθεοδωρίτου*) έχει ερμηνευθεῖ ποικιλοτρόπως. Αφενός μεν ο Κ. Horna και ο Α. Kazhdan

18. (...) τοῦ λογοθέτου τοῦ δρόμου πρὸς τινὰ ἐν ἀργῷ οἰκοῦντα ἀξιώσαντα (...) πῶς ἐν τῇ πόλει ὁ ἱππικὸς ἀγὼν γέγονε (...) Μιχαήλ τοῦ Ἁγιοθεοδωρίτου (sic), ἐκδ. Κ. HORNΑ, Eine unedierte Rede, κείμενο 194-198 (Exkurse. I.), εφεξῆς *Ἐκφραση αἰματοδρομίας*, ἀπὸ τον κώδ. *Vind. suppl. gr.* 125, φφ. 8r-v, του β' μισοῦ του 12ου αἰώνα (H. HUNGER – CHR. HANNICK, *Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek*, Teil 4: *Supplementum Graecum*, Wien 1994, 213). Βλ. ἐπίσης Ο. KRESTEN, Zum Sturz des Theodoros Styrrheioten, *JÖB* 27 (1978), 49-103, εἰδ. 99 και προσφάτως Ρ. MARCINIAK-K. WARCABA, Racing with Rhetoric: a Byzantine ekphrasis of a chariot race, *BZ* 107 (2014), 97-112, ὅπου οἱ συγγραφεῖς ταυτίζουσι, εὐστοχα κατὰ τὴν γνώμη μας, τον αποοδέκτη του κειμένου με τον Κωνσταντῖνο Μανασσή. Οἱ πρῶτοι πέντε στίχοι χρονολογούν τὴν αἰματοδρομία στην 1η Φεβρουαρίου 1168. Μέχρι σήμερα δεν ἔχει βρεθεῖ κανένα ἄλλο σωζόμενο έργο των Αγιοθεοδωριτών, βλ. ΜΑΔΑΡΙΑΓΑ, Αγιοθεοδωρίτης I, 170 σημ. 80.

19. Τὴν φήμη του Μιχαήλ ως *ιαμβογράφου* και ως λογίου και δεινότατου ρήτορα, στηρίζουσι αναφανδόν τα εγκώμια που του αφιερώθηκαν. Βλ. ενδεικτικὰ Ευστάθιος, *Προσφωνητικός*, 145. 43-63. Μανασσῆς, *Προσφωνητικός*, 181.275-281. Σχετικὰ με το χωρίο αυτό, βλ. ἐπίσης Δ. Α. ΧΡΗΣΤΙΔΗΣ, Σαπφικά, *Ἑλληνικά* 36 (1985), 3-11, εἰδ. 10-11.

20. Ἐκδ. HORNΑ, Eine unedierte Rede, 198 (Exkurse. I.):

Επικεφαλίδα (η στίξη εἶναι του εκδότη): *Εἰς ἐγκόλπιον τοῦ Ἄλουσιάνου Μιχαήλ τοῦ γραμματικοῦ, τοῦ ἐπὶ τοῦ κανικλείου τοῦ Ἁγιοθεοδωρίτου, ἔχον τίμιον ξύλον τοῦ σταυροῦ τοῦ Χριστοῦ, ξύλον ἀπὸ τοῦ τόπου, ἔνθα ἐποιήσατο τὴν προσευχὴν ὁ Χριστὸς ἐν τῇ νυκτὶ τοῦ πάθους, λίθους ἀπὸ τοῦ ἁγίου τάφου τοῦ Χριστοῦ, τοῦ τάφου τῆς Θεοτόκου, τοῦ ὄρους τῶν ἐλαιῶν, τοῦ τόπου τοῦ Γολγοθᾶ καὶ τοῦ ὄρους τοῦ Σινᾶ:*

Επίγραμμα:

Τόπου προσευχῆς ἐκφνὲν φέρω ξύλον / σταυροῦ τε Χριστοῦ καὶ τάφου μητρὸς λόγου, / ὄρους ἐλαιῶν, Γολγοθᾶ, Σινᾶ λίθους.

Ο Σπ. Π. ΛΑΜΠΡΟΣ, Ὁ Μαρκιανὸς κώδιξ 524, *NE* 8 (1911), 144, διάβασε λανθασμένα «τοῦ ἀπὸ τοῦ κανικλείου τοῦ Ἁγιοθεοδωρίτου», ἀντὶ του σαφούς ἐπὶ του χειρογράφου. Πβλ. Ι. VASSIS, *Initia Carminum Byzantinorum* [Supplementa Byzantina 8], Berlin-New York 2005, 786.

μετέφρασαν την φράση, σε γενικές γραμμές, με τρόπο ώστε η ιδιοκτησία του εγκολπίου να αποδίδεται στον «γραμματικό (και) επί του κανικλείου Αλουσιάνο Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη» –θέτοντας επομένως, λόγω του ονόματος Αλουσιάνου²¹, και θέμα ενδεχόμενης βουλγαρικής καταγωγής των Αγιοθεοδωριτών– και θεωρώντας ταυτόχρονα το κείμενο αυτό ως μαρτυρία για τις αρχές της σταδιοδρομίας του Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη. Αφετέρου δε, ο V. Laurent και ο J.-C. Cheynet έκριναν ότι η επίμαχη επικεφαλίδα αναφέρει δύο διαφορετικά πρόσωπα: το εγκόλπιο ανήκε στον Μιχαήλ Αλουσιάνο, τον γραμματέα του επί του κανικλείου (ανωνύμου) Αγιοθεοδωρίτη²². Κατά την αντίληψή μας, το κείμενο της επικεφαλίδας αναφέρει σαφέστατα δύο διαφορετικά πρόσωπα και, πιθανότατα, με στίξη *Εἰς ἐγκόλπιον τοῦ Ἀλουσιάνου. Μιχαήλ τοῦ γραμματικοῦ τοῦ ἐπὶ τοῦ κανικλείου τοῦ Ἀγιοθεοδωρίτου*. Το πρώτο μέρος της φράσης, με την πρώτη γενική, δηλώνει τον ιδιοκτήτη του εγκολπίου: τον Αλουσιάνο (κύριο όνομα), ενώ από την δεύτερη γενική και εξής, τον ποιητή των στίχων: τον *γραμματικό και επί του κανικλείου Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη* (όπου ο Αγιοθεοδωρίτης θα ήταν «γραμματικός» με την σημασία του εγγράμματος, μορφωμένου ή λογίου ανδρός –που γνωρίζουμε ότι όντως ήταν– και όχι ενός «βασιλικού γραμματικού» ή γραμματέα, υπηρεσία την οποία οι υποψήφιοι αξιωματούχοι του κράτους αναλάμβαναν συνήθως μόλις προσλαμβάνονταν)²³. Εν πάση περιπτώσει, γνωρίζουμε ότι ο

21. K. HORNA, Eine unedierte Rede, 198. A. KAZHDAN, Brat'ja Ajofeodority, 87. Για το βουλγαρικής προέλευσης όνομα Αλουσιάνος, το οποίο εξελίχθηκε σε πατρώνυμο (οικογενειακό όνομα), βλ. J.-C. CHEYNET, Du prénom au patronyme, les étrangers à Byzance (10e-12e siècles), στο: SBS 1, εκδ. N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Washington, D.C. 1987, 57-66, ειδ. 60-61. V. LAURENT, Bulgarie et Princes Bulgares dans la sigillographie Byzantine, EO 33 (1934), 413-427, ειδ. 423, και Ο ΙΔΙΟΣ, La prosopographie de l'empire byzantin, EO 33 (1934), 385-395, ειδ. 391-395 (La famille Byzantine des Aaron et ses homonymes), κυρίως 392.

22. V. LAURENT, Princes Bulgares, 421 και J.-C. CHEYNET, Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210) [Byzantina Sorbonensia 9], Paris 1990, 368 σημ. 45. Η ερμηνεία αυτή ενισχύεται άλλωστε και από το δεύτερο επίγραμμα, το οποίο δημοσιεύει ο HORNA, Eine unedierte Rede, 198 (φ. 18ν του ίδιου χειρογράφου), το οποίο πράγματι ανήκει σε εγκόλπιο του Μιχαήλ Αλουσιάνου.

23. Για τους βασιλικούς γραμματείς, βλ. παρακάτω σημ. 52. Σχετικά με τις διαφορετικές σημασίες της λέξης «γραμματικός», βλ. M. LOUKAKI, Discours annuels en l'honneur du patriarche Georges Xiphilin. Textes édités et commentés par MARINA LOUKAKI, traduits par CORINNE JOUANNO [Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance, Monographies 18], Paris 2005, 50. O F. DÖLGER [Der Kodikellos des Christodulos

Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης διετέλεσε πράγματι και βασιλικός γραμματέας (ύπογραμματεὺς) –στην αρχή της σταδιοδρομίας του– αλλά και επί του κανικλείου²⁴, ενώ ο ίδιος, ως ποιητής, είναι επίσης συγγραφέας της έκφρασης, στην οποία αναφερθήκαμε ευθύς πιο πάνω.

Ο Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης είναι αδελφός του Νικολάου και του μεσάζοντος Ιωάννη Αγιοθεοδωρίτη²⁵. Οι δύο αδελφοί του απεβίωσαν νωρίτερα από τον Μιχαήλ²⁶, ο οποίος ήταν νεότερος του Νικολάου²⁷. Σωζόμενη σφραγίδα του φέρει την επιγραφή *Σφραγίς // Μιχαήλ τοῦ Ἀγιοθεοδωρίτου*²⁸.

in Palermo. Ein bisher unerkannter Typus der byzantinischen Kaiserurkunde, *Archiv für Urkundenforschung* 11 (1929), 1-65 (ανατ. στο: F. DÖLGER, *Byzantinische Diplomatik*, Ettal 1956, 1-74), 55, υπέθεσε ότι ο Μιχαήλ ήταν ταυτόχρονα (βασιλικός) γραμματικός επί του κανικλείου – ως ένα και ταυτόσημο αξίωμα. Για άλλες πιθανές ερμηνείες του κεμμένου της επικεφαλίδας, KRESTEN, *Zum Sturz*, 98-99. Για την ερμηνεία, την οποία υιοθετώ, ευχαριστώ την καθαρή ματιά του Μανώλη Πατεδάκη.

24. Βλ. παρακάτω σημ. 51 και 61 αντίστοιχα.

25. Τα τρία αδέρφια μνημονεύονται από τον Ευστάθιο, *Προσφωνητικός*, 143.89-91 και 144.8-10, και από τον Ευθύμιο Μαλάκη, *Λόγος ἐπιτάφιος εἰς τὸν Ἀθηνῶν τὸν ὑπέριτιμον* (έκδ. Α. ΡΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Noctes Petropolitanae*, S. Peterburg 1913, 154-162 (εφεξῆς Μαλάκης, *Ἐπιτάφιος*), εἰδ. 161.25 κ.ε. Βλ. και ΜΑΔΑΡΙΑΓΑ, Αγιοθεοδωρίτης Ι, 149 και σημ. 8 και ΙΙΙ (υπό εκτύπωση), αρ. 2.

26. Ο μεσάζων Ιωάννης Αγιοθεοδωρίτης απεβίωσε πρώτος (Μαλάκης, *Ἐπιτάφιος*, 161.25 κ.ε.). Ο Ευστάθιος στην *Μονωδία* του για τον Νικόλαο (έκδ. WIRTH, *Eustathii opera minora*, Λόγος Α, 3-16-εφεξῆς Ευστάθιος, *Μονωδία*) και ο Ευθύμιος Μαλάκης, *Ἐπιτάφιος*, αναφέρουν τον Μιχαήλ ως ζώντα. Η *Επιστολή* του Ευσταθίου προς τον Μιχαήλ αναφέρει τον Νικόλαο ως πρόσφατα θανόντα.

27. Βλ. Μαλάκης, *Ἐπιτάφιος*, 155, όπου, για τον Μιχαήλ, ο Νικόλαος υπήρξε: *ἡ κρηπίς του γένους (...)* ὁ δίχα συζυγίας γεννήτωρ καὶ δίχα γάμου πατήρ, ὅσα καὶ τοῖς συγγόνις εἶς γε κηδεμονίαν τὰ πατρὸς ἤρκεσε. Ο Α. ΚΑΖΗΔΑΝ, *Brat'ja Ajofeodority*, 87, διατύπωσε την άποψη ότι ο Μιχαήλ ήταν ο μεγαλύτερος των αδελφών, ενώ ο Ρ. ΑΓΑΡΙΤΟΣ [Mischung der Gattungen und Überschreitung der Gesetze: Die Grabrede des Eustathios von Thessalonike auf Nikolaos Hagiotheodorites, *JÖB* 48 (1998), 119-146], εἰδ. 124, δέχεται ότι ήταν νεότερος του Νικολάου.

28. I. JORDANOV, *Anhialo, spored dannite na sfragistikata*, *Arheologija* 3 (Sofia 1993), 36-51 (αναφ. στο: SBS 6, εκδ. Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ, Washington, D.C. 1999, αρ. 8, 90) = I. JORDANOV, *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria*, τ. 2: *Byzantine Seals with Family Names*, Sofia 2006, αρ. 12, βλ. και αρ. 39.

Συμβολή στην χρονολόγηση της ζωής του Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη ενδέχεται να συνιστά το *συνοδικό σημείωμα* Regestes 1143²⁹, σχετικό με ένα τρίτο γάμο. Πρόκειται για την απάντηση σε ερώτηση του *ιερωτάτου μητροπολίτου Ἀθηνῶν Νικολάου* Αγιοθεοδωρίτη στην σύνοδο και αφορά ένα *συγγενή* του τελευταίου, ονόματι Μιχαήλ (*προσγενής αὐτοῦ καλούμενος Μιχαήλ*). Η σύνοδος αποφαινεται ότι ο Μιχαήλ μπορεί να συνάψει τρίτον γάμο, διότι α) δεν έχει υπερβεί το τεσσαρακοστό έτος της ηλικίας του, β) η πρώτη σχέση που είχε συνάψει δεν προχώρησε ποτέ σε γάμο, καθώς διεκόπη στην διάρκεια της μνηστείας, λόγω θανάτου της γυναίκας, και προπάντων, γ) διότι δεν απέκτησε παιδιά από τις δύο προηγούμενες σχέσεις του (ο Μιχαήλ είναι χήρος, καθώς η γυναίκα που νυμφεύτηκε απεβίωσε και αυτή μόλις ένα χρόνο μετά τον γάμο)³⁰. Αν και η επικεφαλίδα του *συνοδικού σημειώματος* αποδίδει το κείμενο στον πατριάρχη Χαρίτωνα (Μάρτιος-Αύγουστος 1178 και Φεβρουάριος-Ιούλιος 1179) -αλλά ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης απεβίωσε το 1175!- πιστεύουμε ότι τα γεγονότα που περιγράφει μπορεί να ανάγονται στις αρχές του έτους 1173³¹.

29. A. PAVLOV, Sinodal'noe postanovlenje Konstantinopol'skago patriarha Haritona (1177-1178 g.) o tret'em brake, redaktiirvanoe Theodorom Val'samonom, VV 2 (1895), 503-511, κείμενο 506-511. GRUMEL - DARROUZÈS, *Regestes*, 1143.

30. PAVLOV, Sinodal'noe postanovlenje, 506, 508.5-9, 511.15-21. Η τριτογαμία των σαραντάρηδων ανδρών αυτήν την εποχή γίνεται ανεκτή από την Εκκλησία μόνο εφόσον είναι άτεκνοι, ενώ οι τριαντάρηδες αντιμετωπίζονται με μεγαλύτερη επιείκεια, ακόμη και όταν υπάρχουν παιδιά από τους προηγούμενους γάμους, βλ. Ε. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Περί της ηλικίας και του γήρατος από τη γραμματεία του ενδέκατου και δωδέκατου αιώνα, *Σύμμεικτα* 17 (2005-2007), 132-198, ειδ. 150-151.

31. Για την επιχειρηματολογία που μας οδηγεί σε αυτό το συμπέρασμα, βλ. ΜΑΔΑΡΙΑΓΑ, Αγιοθεοδωρίτης I, 152-155. Ο Α. ΚΑΖΗΔΑΝ (Α. Ρ. ΚΑΖΗΔΑΝ - S. FRANKLIN, *Studies on Byzantine Literature of the Eleventh and Twelfth Centuries*, Cambridge 1984, 129) στηρίχθηκε στο συνοδικό αυτό σημείωμα για να αμφισβητήσει την χρονολόγηση στο 1175 του θανάτου του Νικολάου Αγιοθεοδωρίτη. Ωστόσο, την απόδοση του σημειώματος στον Χαρίτωνα απέρριψαν και άλλοι ερευνητές (βλ. GRUMEL - DARROUZÈS, *Regestes*, 1143. A. SCHMINCK, Zur Entwicklung des Eherechts in der Komnenenepoche, στο: *Το Βυζάντιο κατά τον 12ο αιώνα. Κανονικό δίκαιο, κράτος και κοινωνία*, εκδ. Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ [Εταιρεία Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μελετών, Διπτύχων - Παράφυλλα 3], Αθήνα 1991, 582-583 και σημ. 163-164. WIRTH, *Eustathii opera minora*, 29*), οι οποίοι τάσσονται υπέρ της χρονολόγησής του επί Μιχαήλ του του Αγκιάλου (Ιανουάριος 1170 - Μάρτιος 1178).

Εύκολα υποψιάζεται κανείς ότι ο *Μιχαήλ* του συνοδικού σημειώματος ταυτίζεται με τον *Μιχαήλ* Αγιοθεοδωρίτη³². Πράγματι, γνωρίζουμε ότι ο *Μιχαήλ* ήταν ακόμη άτεκνος μετά τον θάνατο του Νικολάου Αγιοθεοδωρίτη (Ιούνιος 1175), καθώς ο Ευστάθιος παρακαλεί στην Μονωδία του τον (νεκρό) Νικόλαο να τον βοηθήσει, ώστε να αποκτήσει πολλά παιδιά³³.

Ακολουθώντας την ίδια υπόθεση εργασίας, δηλαδή, ότι ο *Μιχαήλ* της ανωτέρω συνοδικής απόφασης ταυτίζεται με τον *Μιχαήλ* Αγιοθεοδωρίτη, θα μπορούσαμε μάλιστα να προσεγγίσουμε χρονολογικά και άλλα βήματα της ζωής του τελευταίου, όπως π.χ. την πρόσληψή του ως βασιλικού υπογραμματέως³⁴, μόλις ολοκλήρωσε τις σπουδές του στην *Ρητορική*. Γνωρίζουμε ότι στο Βυζάντιο οι νέοι ολοκλήρωναν την *εγκύκλιο παιδεία* (ή *Γραμματική*) στην ηλικία των δεκαέξι ετών και συνέχιζαν, προαιρετικά, τις σπουδές τους, ανώτερου επιπέδου, στην *Ρητορική*, με τρίτο και ανώτατο στάδιο τις σπουδές Φιλοσοφίας³⁵. Αν ο *Μιχαήλ* ήταν περίπου σαράντα ετών το 1173, δεκαέξι θα ήταν περί το 1149 (και άρα θα είχε γεννηθεί περί το 1133). Θα είχε ολοκληρώσει τις σπουδές *Ρητορικής* δύο-τρία χρόνια αργότερα, ώστε να προσληφθεί στο Παλάτι δεκαοκτώ με είκοσι χρονών³⁶, στις αρχές της δεκαετίας του 1150³⁷.

32. Βλ. επίσης Κ. Γ. ΠΙΣΤΑΚΗΣ, *Τὸ κώλυμα γάμου λόγω συγγενείας ἑβδομου βαθμοῦ ἐξ αἵματος στὸ βυζαντινὸ δίκαιο*, Αθήνα - Κομοτηνὴ 1985, 303-304 και κυρίως 332 σημ. 37.

33. Ευστάθιος, *Μονωδία*, 16.47-49: *Ἐπίπεμψον καὶ τῷ ἀδελφῷ ἐπιρροὴν πλειόνων ἀγαθῶν, προσεπιτιθεὶς καὶ τὸ τῆς εὐπαιδείας καλὸν καὶ πληθυσμὸν τὸν εἰς τέκνωσιν.*

34. Μανασσής, *Προσφωνητικός*, 177.140-143, βλ. παρακάτω σημ. 51.

35. Πρβλ. Ακροπολίτης, *Χρονικὴ συγγραφὴ* (ἐκδ. Α. HEISENBERG – P. WIRTH, *Georgii Acropolitae opera*, τ. I, Leipzig 1903 (Stuttgart 1978), §29, 46.13: *ἐκκαιδεκῆτης ὦν καὶ νῦν τῆς ἐγκυκλίου ἀπηλλαγμένους παιδεύσεως, ἦν γραμματικὴν κατονομάζουσιν οἱ πολλοί.* Βλ. επίσης *Μιχαήλ Ψελλός, Ἐγκώμιον εἰς τὴν μητέρα αὐτοῦ*, ἐκδ. U. CRISCUOLO, *Michele Psello Autobiografia: encomio per la madre; testo critico, introduzione, traduzione e commentario*, Napoli 1989 και P. LEMERLE, *Cinq études sur le XIe siècle byzantin* [Le Monde Byzantin], Paris 1977, 214. Βλ. και παρακάτω σημ. 48.

36. Νεαρά του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού, *Χάριν τῶν λαμβανόντων ὀφφίκια ἢ ἀξιώματα ἀτελῶν (...)*, του 1092 ἢ 1107, ορίζει την ηλικία των είκοσι χρόνων ως την ελάχιστη αναγκαία για να αναλάβει κανείς οφφίκιο ἢ αξίωμα: *ἀλλὰ πάντες οἱ διὰ τὰς αὐτὰς αἰτίας ἢ ἀξίωμα ἢ ὀφφίκιον λαμβάνοντες ἔστωσαν μείζονες τῶν κ' χρόνων.* JGR, I-VIII, Αθήνα 1931 (Aalen 1962), I, Coll. IV, 39, σελ. 349-350. F. DÖLGER – P. WIRTH, *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565-1453. II. Regesten von 1025-1204*, München 1995, 1165. GUILLAND, *Recherches*, I, 125.

37. Όταν μάλιστα ένα από τα επιφανέστερα στελέχη της κυβέρνησης του Μανουήλ Κομνηνού ήταν ο μεσάζων Ιωάννης Αγιοθεοδωρίτης, αδελφός του *Μιχαήλ*.

Ο Κωνσταντίνος Βαρζός είχε υποθέσει ότι ο Ιωάννης Δούκας Κομνηνός, νεότερος γιος της Άννας Κομνηνής και του Νικηφόρου Βρουεννίου, είχε νυμφευθεί σε δεύτερο γάμο μία κόρη του Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη³⁸. Πρωτότοκος γιος του ζεύγους ήταν ο μετέπειτα *ἐπὶ τῶν δεήσεων* Νικηφόρος Κομνηνός, που είχε γεννηθεί περί το 1144³⁹. Σύμφωνα, λοιπόν, με την υπόθεση αυτή, ο Νικηφόρος Κομνηνός θα ήταν εγγονός του Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη. Ο Βαρζός στηρίζει την γνώμη του σε χωρίο του γνωστού επικήδειου λόγου του Κωνσταντίνου Μανασσή για τον Νικηφόρο Κομνηνό⁴⁰. Ωστόσο, κατά το χωρίο αυτό, ο σοφός λογοθέτης (ο οποίος αποκαλείται *μητροπάτρως*), η οικογένεια του οποίου καταγόταν από τον Αινεία και την Ρώμη, ήταν ο θεῖος της μητέρας του Νικηφόρου Κομνηνού και όχι ο πατέρας – *πάτρως* είναι ο «αδελφός του πατέρα»⁴¹. Εν πάση περιπτώσει, το έτος γέννησης και θανάτου του Νικηφόρου, ο οποίος, σύμφωνα με τον E. Kurtz, απεβίωσε το 1173⁴², δεν συνάδουν με τα δεδομένα της ζωής του Μιχαήλ, καθώς, κατά τον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης, ο λογοθέτης του δρόμου ήταν ακόμα άτεκνος το 1175, μετά τον θάνατο του Νικολάου Αγιοθεοδωρίτη.

Για τον θάνατο του Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη μας ενημερώνει έμμεσα ο Ευστάθιος, στο βιβλίο του για την κατάκτηση της Θεσσαλονίκης από τους Νορμανδούς της Σικελίας (24 Αυγούστου 1185). Στο πρώτο μέρος του έργου, και ενώ περιγράφει τις συνωμοτικές κινήσεις συγκλητικών κατά του νομίμου αυτοκράτορα Αλεξίου Β΄, γιου του Μανουήλ Α΄, και υπέρ

38. Κ. ΒΑΡΖΟΣ, *Η γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν*, I-II [Βυζαντινὰ Κείμενα καὶ Μελέται 20], Θεσσαλονίκη 1984, I, αρ. 66, 319 και σημ. 12, 322. D. POLEMIS, *The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography*, London 1968, αρ. 78, 113.

39. ΒΑΡΖΟΣ, *Γενεαλογία* II, αρ. 115, 87-95.

40. KURTZ, Monodii, 308.164-169: *ἐγγράφω γάρ τοι τῷ κύκλω τούτῳ τῷ ἱερῷ καὶ τὸν σοφὸν λογοθέτην, τὸν αὐτοῦ μητροπάτρων, ἄνδρα καὶ τῷ λόγῳ περιφανῆ καὶ τὸ γένος αἰδέσιμον, ἐξ Αἰνείου γὰρ καὶ Ῥωμαίων τὴν τοῦ γένους εἴλκε σειράν, ἄνδρα τῷ μὲν λαμπρῷ τοῦ λόγου τὸ γένος ἐπικαλλύοντα, τῷ δὲ στασίμῳ τοῦ ἥθους τὸν λόγον ἐξευγενίζοντα*. Πρβλ. E. JEFFREYS, *Western Infiltration of the Byzantine Aristocracy: Some Suggestions*, στο: M. ANGOLD (ed.), *The Byzantine Aristocracy*, Oxford 1984, 206. POLEMIS, *Doukai*, 3.

41. Πρβλ., ενδεικτικά, Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Παρεκβολαὶ εἰς τὴν Ὀμήρου Ἰλιάδα*, έκδ. M. VAN DER VALK, *Eustathii archiepiscopi Thessalonicensis commentarii ad Homeri Iliadem pertinentes*, τ. 1-4, Leiden 1971-1987, τ. 4, 659.23, τ. 1, 491.13.

42. KURTZ, Monodii, 285. Πρβλ. SIDERAS, *Byzantinische Grabreden*, αρ. 39, 182-185, και αρ. 43, 192-193,.

του σφετεριστή Ανδρονίκου Α΄, ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης επιχειρεί σύντομη αναδρομή στα τελευταία χρόνια της βασιλείας του Μανουήλ Κομνηνού⁴³, όπου διηγείται ότι ο Στέφανος Αγιοχριστοφορίτης, γνωστός και ως *Αντιχριστοφορίτης*, λόγω της αιμοσταγούς συμπεριφοράς του ως αξιωματούχου του Ανδρονίκου Α΄, είχε τιμωρηθεί από τον Μανουήλ Κομνηνό με ακρωτηριασμό της μύτης (*τὰς ῥίνάς τε γὰρ ἀπεσχίσθη*), επειδή επεδίωξε να νυμφευθεί γυναίκα που ανήκε στην τάξη των ευγενών (*πανουργευσάμενος ὑπὲρ ἀξίαν γάμον εὐγενῆ*). Ο ίδιος, ωστόσο, δεν παραιτήθηκε από τις φιλοδοξίες του για κοινωνική άνοδο και, όταν ο Μανουήλ όρισε τον Θεόδωρο Μαυροζώμη στην θέση του Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη, μετά τον θάνατο του τελευταίου⁴⁴, δεν έκρυψε τον φθόνο του και διαμαρτυρήθηκε πικρά. Τελικά ο Αγιοχριστοφορίτης κατάφερε να λάβει από τον Μανουήλ Κομνηνό το αξίωμα του *ἐπὶ τοῦ στρατοῦ*. Μετά τον θάνατο του Μανουήλ Α΄, προσχώρησε στις τάξεις των υποστηρικτών του Ανδρονίκου, ο οποίος του απένειμε τον τίτλο του *σεβαστοῦ* και το αξίωμα του *λογοθέτη*⁴⁵. Δηλαδή, ο Ευστάθιος τοποθετεί

43. *Eustazio di Tessalonica, La Espugnazione di Tessalonica*, έκδ. St. KYRIAKIDIS [Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neellenici, Testi e Monumenti, Testi 5], Palermo 1961 (εφεξής Ευστάθιος, Άλωσις), 42 κ.ε.

44. *Ὡς γὰρ ὁ Μαυροζώμης Θεόδωρος, ὁ ἐκ Πελοποννήσου, ἄνθρωπος πολυμιμῆς, ἐφ' οἷς ὑπὲρ τὸ δέον ἔδρα, μετὰ θάνατον τοῦ Ἀγιοθεοδωρίτου Μιχαήλ, τοῦ ἐν ὑπογραφεῦσι βασιλικῶς μεγάλου, ἔγγιστα τῷ βασιλεῖ γεγονὼς ὑπερφαίνεται*: Ευστάθιος, Άλωσις, 46.5-8 (= TAFEL, *Opuscula*, 278.53-58). Ο Ευστάθιος άρχισε να γράφει το έργο αυτό ένα εξάμηνο μετά την απελευθέρωση. Βλ. Γ. ΜΕΡΙΑΝΟΣ, *Οικονομικές ιδέες στο Βυζάντιο τον 12ο αιώνα. Οι περί οικονομίας απόψεις του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης* [ΕΙΕ/ΙΒΕ, Μονογραφίες 13], Αθήνα 2008, 51-52 και σημ. 140, όπου και η περαιτέρω βιβλιογραφία. Για τον Μαυροζώμη, βλ. παρακάτω σημ. 60.

45. Ευστάθιος, Άλωσις, 44-48: *Καὶ ἐκεῖθεν ἀρξάμενος τοῦ κατὰ βίον ὕψους γίνεται ἐπὶ τοῦ στρατοῦ, καὶ εὐρεθεὶς ἐπὶ τοῦ Ἀνδρονίκου τοιοῦτος προσλαμβάνεται (...)* *Οὔτω δὴ οὖν προσειληφῶς καὶ τοῦτον ὁ τῶν φαύλων ῥινηλάτης λογοθέτης, τοῦτό τε γὰρ ἐτιμήθη καὶ τὸ σεβαστὸς κληθῆναι (...)*. Για τον Αγιοχριστοφορίτη, βλ. επίσης Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 266-274, 292-294, 339-351. Εφραΐμ (έκδ. Ο. LAMPSIDES, *Ephraem Aenii Historia Chronica* [CFHB 27], Αθήνα 1990), στίχοι 5164κ.ε., 5381. Κ. Α. ΜΑΝΑΦΗΣ, Άνέκδοτος νεκρικός διάλογος ὑπαινισσόμενος πρόσωπα καὶ γεγονότα τῆς βασιλείας τοῦ Ἀνδρονίκου Α΄ τοῦ Κομνηνοῦ, *Ἄθηνᾶ* 76 (1976-1977), 308-322. MAGDALINO, *Manuel I*, 257. Α. SAVVIDES, Notes on 12th Century Byzantine Prosopography: Aaron Isaaci - Stephanus Hagiochristophorites, *Βυζαντιακά* 14 (1994), 339-353, ειδ. 348-349 (= Α. ΣΑΒΒΙΑΔΗΣ, *Βυζαντινή προσωπογραφία, τοπική ιστορία και βυζαντινοτουρκικές σχέσεις*.

σαφέστατα τον θάνατο του Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη πριν το τέλος της βασιλείας του Μανουήλ Κομνηνού (24 Σεπτεμβρίου 1180)⁴⁶.

Αν ο Μιχαήλ ήταν ηλικίας περίπου σαράντα ετών το 1173 (σε περίπτωση που όντως ισχύει η μαρτυρία του συνοδικού σημειώματος περί τρίτου γάμου) και δεν ζούσε πλέον το 1180, αυτό θα σήμαινε ότι πέθανε περίπου πενήντα ετών.

Όσον αφορά στην μόρφωση του Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη, σύμφωνα με τον Κωνσταντίνο Μανασσή, εκείνος φοίτησε πρώτα κοντά σε έναν γραμματικό, από τον οποίο διδάχθηκε τις ελεύθερες τέχνες⁴⁷. Έφηβος ο Μιχαήλ και τέλειος γνώστης της γραμματικής, προχώρησε στην

Ανατύπωση άρθρων 1991-1994, Αθήνα 1994). ΜΕΡΙΑΝΟΣ, *Οικονομικές ιδέες*, 265. Για το αξίωμα του επί του στρατού, βλ. GUILLAND, *Recherches*, I, 527-528. Α. ΚΟΝΤΟΠΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, Η εσωτερική πολιτική του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου (1282-1328), [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 36], Θεσσαλονίκη 2004, 112 και σημ. 336. Ο R. GUILLAND, *Les logothètes*, *REB* 29 (1971), 1-115, ειδ. 40 και 63, συμπεριέλαβε τον Αγιοχριστοφορίτη στους λογοθέτες του δρόμου. Ωστόσο εκείνος υπήρξε λογοθέτης του γενικού: L. GARLAND, Stephen Hagiochristophorites: Logothete *του Γενικού* 1182/3-1185, *Byz.* 69 (1999), 18-23.

46. Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 222. Σπ. Π. ΛΑΜΠΡΟΣ, Ένθυμύσεων ήτοι χρονικών σημειωμάτων συλλογή πρώτη, *NE* 7 (1910), αρ. 23, 133. ΒΑΡΖΟΣ, *Γεναλογία* I, αρ. 81, 461 σημ. 163. Όλη την σχετική με τον θάνατο του Μανουήλ και την ταφή του στην Μονή Παντοκράτορος βιβλιογραφία, βλ. στην πρόσφατη αγγλική μετάφραση του τυπικού της μονής από τον R. JORDAN, *Pantokrator. Typikon of Emperor John II Komnenos for the Monastery of Christ Pantokrator in Constantinople*, στο: *Byzantine Monastic Foundation Documents: A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments 1-5*, εκδ. J. THOMAS - A. CONSTANTINIDES HERO [Dumbarton Oaks Studies 35], Washington, D.C. 2000, αρ. 28, 725.

47. Μανασσής, *Προσφωνητικός*, 177.130-136. Για την «μέση» ή εγκύκλιο παιδεία (την λεγόμενη επίσης γραμματική), τον γραμματικό ως καθηγητή του μέσου σχολείου και την έλευθρα (= θύραθεν) παιδεία, επίσης ελεύθερες τέχνες (artes liberales), βλ. P. LEMERLE, *Ο πρώτος βυζαντινός ούμανισμός. Σημειώσεις και παρατηρήσεις για την εκπαίδευση και την παιδεία στο Βυζάντιο από τις αρχές ως τον 10ο αιώνα*, μετ. Μ. ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, Αθήνα ² 1985, 226, 235. Β. ΚΑΤΣΑΡΟΣ, Η εκπαίδευση στην εποχή του Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογέννητου, *Διαβάζω* 129 (1985), 36-41. Α. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, Η όργάνωση του σχολείου. Παράδοση και εξέλιξη, στο: *Η Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο. Τομές και συνέχειες στην ελληνιστική παράδοση. Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Συμποσίου, 15-17 Σεπτεμβρίου 1988*, εκδ. Χ. Γ. ΑΓΓΕΛΙΔΗ [ΚΒΕ/ΕΙΕ, Διεθνή Συμπόσια], Αθήνα 1989, 325-333, και Ο ΙΔΙΟΣ, *Anonymi Professoris Epistulae* [CFHB 37], Berlin - New York 2000. ΛΟΥΚΑΚΙ, *Georges Xiphilin*, 49-50.

τελειοποίηση των ρητορικών του δεξιοτήτων⁴⁸.

Καθηγητές του Μιχαήλ υπήρξαν, ισχυρίζεται ο Μανασσής, οι πλέον σοφοί και έμπειροι δάσκαλοι της εποχής⁴⁹. Ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης τονίζει ότι ο Μιχαήλ από παιδί σπούδασε υπό την στενή επίβλεψη των ανακτόρων, ενώ ο Μανουήλ Κομνηνός ανυπομονούσε να αποφοιτήσει ο Μιχαήλ, ώστε να τον προσλάβει στην υπηρεσία του⁵⁰. Αμέσως μετά το πέρας των σπουδών του, ο Μιχαήλ προσελήφθη ως βασιλικός ύπογραμματεύς⁵¹.

48. Μανασσής, *Προσφωνητικός*, 177.136-140. Για την διαχρονικά υφιστάμενη στο Βυζάντιο διαβάθμιση των περιεχομένων της ανώτερης μόρφωσης, με κορυφή, στις κοσμικές επιστήμες, την Φιλοσοφία, βλ., ενδεικτικά: J. DARROUZÈS, L'Éloge de Nicolas III par Nicolas Mouzalon, *REB* 46 (1988), 5-53, ειδ. 27.196-199, σχετικά με την μόρφωση του οικουμενικού πατριάρχη Νικολάου Γ' του Γραμματικού (1084-1111). Β. ΚΑΤΣΑΡΟΣ, Προδρομικοί θεσμοί για την οργάνωση της ανώτερης εκπαίδευσης της εποχής των Κομνηνών από την προκομνήνεια περίοδο, στο: *Η Αυτοκρατορία σε Κρίση(ς): Το Βυζάντιο τον 11ο αιώνα (1025-1081)*, εκδ. Β. Ν. ΒΛΥΣΙΛΟΥ [ΕΙΕ/ΙΒΕ, Συμπόσια 11], Αθήνα 2003, 443-471, ειδ. 461. LEMERLE, *Cinq études*, 214, για την εκπαίδευση του Μιχαήλ Ψελλού. Επίσης, Α. HEISENBERG, Der Epitaphios des Nikolaos Mesarites auf seinen Bruder Johannes: Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Kaisertums und der Kirchenunion. I., *Sitzungsberichte der bayerischen Akademie der Wissenschaften, philos.-philol. und hist. Klasse*, 1922, 5 (= *Quellen und Studien zur spätbyzantinischen Geschichte* [Variorum Reprints], London 1973, II), 28-32, για τις σπουδές του Ιωάννη Μεσαρίτη, στο δεύτερο ήμισυ του 12ου αιώνα. KURTZ, *Monodii*, 311-312, για τον Νικηφόρο Κομνηνό, εγγονό της Άννας Κομνηνής.

49. Μανασσής, *Προσφωνητικός*, 177, 143-146.

50. Ευστάθιος, *Προσφωνητικός*, 143.75-80: *ὡς ἐξ ἔτι παιδῶν ὁ τὰ πάντα κάλλιστος λογοθέτης τοῖς βασιλείοις ἐνέπρεπεν, οὐ μακρὰν ποῦ παρερρομένος, πρὶν ἢ καὶ τελειωθῆναι εἰς λόγιον, ἀλλὰ συχνὰ τῆς βασιλικῆς ἔγγιστα γινόμενος ὄψεως. Ἐβράβευε γὰρ ταῖς ἀγωγαῖς τοῦ τότε παιδὸς τὸ ἀνάκτορον καὶ συχνὰ ἐγνωμάτευσ πότε τοῦτον εἰς τὸ τέλειον ἀναχθέντα προσλήψεται*. Βλ. καὶ MAGDALINO, *Manuel I*, 213.

51. Μανασσής, *Προσφωνητικός*, 177.140-143: *ἄρτι τε τοῖς βασιλείοις ἐνεφτυεῖτο καὶ τοῖς τοῦ βασιλέως ὑπογραμματεῦσιν ἐγκατεγράφετο, καὶ τῆς εἰς τὸ μέλλον κρείττονος ἐπιδόσεως οὐκ ἀγενῆ προέφαινε τὰ γνωρίσματα, καὶ τὴν μὲν ἐν λόγοις παιδείαν, ἢ γλῶσσαν ἐξευγενίζε καὶ στόμα ἐπισομεῖ*. Ο Ευστάθιος υπονοεῖ ἐπίσης αὐτὴν τὴν ἀμεση πρόσληψη τοῦ Μιχαήλ στα ἀνάκτορα, βλ. *Προσφωνητικός*, 143.81-86: *ἐπὶ πλέον ἔτι τῷ προσώπῳ τοῦ βασιλέως ὠπτάνετο, προσαναβαίνοντι δὲ τὰ εἰς μάθησιν καὶ τὸ βασιλικὸν εὐμενὲς ἐπιηξάνετο καὶ τέλος εἰς τέλειον φθάσας σοφίας τε καὶ πάντων ἄλλων, ὅσα κοσμεῖν οἶδε τὸν ἐφ' ἅπασι μέγαν ἄνθρωπον, συνεξαρθεῖσαν εὖρε καὶ τὴν τοῦ κλέους ἀκρότητα, καὶ 143.89-95: καὶ Ἰωάννης μὲν ἐκεῖνος (...) ὄν ἀδελφὸν μὲν σοι ἢ φύσις (...) ἀπαλαῖς ἔτι χερσὶ τῆς ἀμβροσίας ἦψατο καὶ τοῦ νέκταρος τῆς θείας βασιλικῆς γαληνότητος, καὶ ταχὺ πρὸς εὐγκλειαν ἠῤῥητο (...) σὺ δὲ (Μιχαήλ) καὶ εἰσέτι πρωΐαιτερον καὶ περὶ αὐτὴν ὡς εἰπεῖν τὴν τοῦ βίου ἀνατολήν*.

Ο Μιχαήλ εγκαινίασε, λοιπόν, την σταδιοδρομία του ως βασιλικός *υπογραμματεύς*, πληροφορία την οποία μας εξασφαλίζει ο Κωνσταντίνος Μανασσής⁵². Σε επίσημα έγγραφα βρίσκουμε ίχνη του από το 1158, όταν υπογράφει (είχε ... τὸ διὰ τοῦ Ἁγιοθεοδορίτου [sic] Μιχαήλ) αυτοκρατορική Λύση του Σεπτεμβρίου του ίδιου έτους για την μονή του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου της Πάτμου⁵³. Τον Μάιο του 1160 ο Μιχαήλ υπογράφει (διὰ τοῦ Ἁγιοθεοδορίτου Μιχαήλ) πρόσταξη του Μανουήλ Κομνηνού για την μονή της Θεοτόκου Ελεούσας του Παλαιοκάστρου Μακεδονίας, χωρίς και αυτήν την φορά να αναφέρει το αξίωμά του⁵⁴.

52. Μανασσής, *Προσφωνητικός*, 177.140-141 (βλ. προηγούμε. σημ. 51). Κατ' αυτόν τον τρόπο, δηλαδή, ως βασιλικοί γραμματείς –οι οποίοι, στις φιλολογικές πηγές ονομάζονται επίσης (υπο)γραμματείς, υπογραμματεύοντες, (υπο)γραμματευόμενοι, από τα ρήματα γραμματεύω και υπογραμματεύω, «to be secretary, to hold the office of secretary»: B. A. TAYLOR, *Analytical Lexicon to the Septuagint: Expanded Edition*, Massachusetts 2009, αλλά και γραμματικοί, βλ. παραπάνω, σημ. 23)–, εγκαινίαζαν συνήθως οι μελλοντικοί αξιωματούχοι του κράτους την επαγγελματική σταδιοδρομία τους (από νεαρή ηλικία, νεωστὶ προσληφθεὶς καὶ ὑπογραμματεύων τῷ αὐτοκράτορι: Άννα Κομνηνή, *Ἀλεξιάς* (έκδ. D. REINSCH - A. KAMBYLIS, *Annae Comnenae Alexias* [CFHB 40/1], Berlin 2001), 9.8.1. *Τοῖς δὲ βασιλέως ὑπογραμματεῦσιν ἐκ παίδων οἶμαι κατελειγεμένον*: Κίνναμος, 19). Ο Μιχαήλ Ψελλός, ο Γρηγόριος Αντίοχος, ο Θεόδωρος Στυππειώτης, ο Νικήτας Χωνιάτης, ο Ιωάννης Κίνναμος και άλλοι πολλοί πρωτοεντάχθηκαν στις υπηρεσίες της Αυλής ως βασιλικοί γραμματείς, για τους οποίους, βλ. L. BRÉHIER, *Le Monde byzantin II: Les Institutions*, Paris 1949, 166-167. LOUKAKI, *Antiochos*, 12-14. N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *La chancellerie impériale de Byzance du 13e au 15e siècle*, *REB* 43 (1985), 167-195, ειδ. 172. F. DÖLGER – J. KARAYANNOPOULOS, *Byzantinische Urkundenlehre, I. Die Kaiserurkunden*, München 1968, 64 (και αναθεωρημένη ελλ. έκδ., I. E. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Βυζαντινή Διπλωματική*, τ. Α'. *Τα αυτοκρατορικά έγγραφα*, Θεσσαλονίκη 1969, 129).

53. Το επικυρωμένο από την αυτοκρατορική γραμματεία αντίγραφο (ἴσον) του πρωτοτύπου εξεδόθη από τους MM VI, 113, αρ. 28 = *Βυζαντινὰ ἔγγραφα τῆς μονῆς Πάτμου*, I: *Αὐτοκρατορικά*, έκδ. E. ΒΡΑΝΟΥΣΗ, Αθήνα 1980 (εφεξῆς *Πάτμος*), αρ. 20, 200. DÖLGER – WIRTH, *Regesten* 1423. N. SVORONOS, *Les privilèges de l'église à l'époque des Comnènes: un rescrit inédit de Manuel 1er Comnène*, *TM* 1 (1965), 325-391 (= *Études sur l'organisation intérieure, la société et l'économie de l'empire byzantin* [Variorum Reprints], London 1973, VII), 373-374. M. NYSTAZOPOULOU-PÉLÉKIDOU, *Les déseis et les lyseis, une forme de pétition à Byzance du Xe siècle au début du XIVe*, στο: *La Pétition à Byzance* [Centre de Recherche d'histoire et civilisation de Byzance, Monographies 14], έκδ. D. FEISSEL – J. GASCOU, Paris 2004, 105-124, ειδ. 123.

54. Την πρόσταξη (το επικυρωμένο αντίγραφο της μονής) εξέδωσε ο L. PETIT, Le monastère de Notre Dame de Pitié en Macédoine, *IRAİK* 6 (1900), 1-153, ειδ. 31-32, αρ.

Η χρήση της υπογραφής «διὰ τοῦ»⁵⁵ συν το όνομα του αξιωματούχου, χαρακτηρίζει πολύ συχνά τον μεσάζοντα⁵⁶. Ο Κωνσταντίνος Μανασσής,

V. DÖLGER – WIRTH, *Regesten* 1437. Φωτ. ανατ. στο: P. MILJKOVIĆ-PEPEK, *Veljusa: Manastir Sv. Bogorodica Milostiva vo seloto Veljusa kraj Strumica*, Skopje 1981, 282-283, και στο: *Izv. Bulg. Ist.* 14, 84-85, με βουλγαρική μετάφραση. Αγγλική μετάφραση του τυπικού του μοναστηριού, όπου δεν περιλαμβάνεται η εν λόγω πρόσταξη: A. BANDY, *Eleousa: Rule of Manuel, Bishop of Stroumitza, for the Monastery of the Mother of God Eleousa*, στο: *Byzantine Monastic Foundation Documents*, αρ. 10, 167 κ.ε. Πρβλ. SVORONOS, *Les privilèges ...*, 374, 377 και σημ. 273 και Ο ΙΔΙΟΣ, *Notes à propos d'un procédé de techniques fiscales: la Δοχή*, *REB* 24 (1966), 97-106 (= SVORONOS, *Études* IV), ειδ. 99. MAGDALINO, *Manuel I*, 286.

55. Πρώτο γνωστό δείγμα της βρίσκουμε σε χρυσόβουλλο σιγίλλιο του 1119 (Πάτιος I, 83, αρ. 8: διὰ τοῦ γραμματικοῦ Ἰωάννου). Διαφορετικές ερμηνείες έχουν δοθεί για το πραγματικό νόημά της: ο Dölger (DÖLGER – KARAYANNOPOULOS, *Urkundenlehre*, 37-38 και 120) θεωρεί ότι πρόκειται για σημειώσεις μεσολαβητών («Intervenientenvermerk»). Ο ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Βυζαντινή Διπλωματική*, 93-94 και σημ. 86, συμφωνεί με τον Dölger αλλά προτιμά τον όρο σημείωση εισηγητών: «Ἦσαν σημειώσεις τῶν προσώπων τῶν εισηγηθέντων εἰς τὸν αὐτοκράτορα ἐπὶ τῆς περιπτώσεως δι' ἣν ἐξεδόθη τὸ ἔγγραφο». Αντίθετα, η R. MACRIDES, *Justice*, 105 [βλ. σημ. 58], κρίνει ότι οι εν λόγω υπογραφές δε είναι παρά σημειώσεις κατάστροφης (ή καταχωρισμού): «The διά-entry could certify that the document passed through his hands on to the sekreta». Ο ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ (Chancellerie, 177-179 και σημ. 65), συμπεραίνει ότι πρόκειται απλούστατα για σημειώσεις επικύρωσης («notices de récoognition»). Ολοκληρωμένη ανάλυση των διαφορετικών χρήσεων της υπογραφής διὰ τοῦ, ανάλογα και με την τοποθέτησή της στο recto ή στο verso των εγγράφων, πραγματοποιεί ο J. KARAYANNOPOULOS, *Zu den «Διά-Vermerken» der byzantinischen Kaiserurkunden*, στο: *Documenti medievali greci e latini. Studi comparativi. Atti del seminario di Erice* (23-29 Ottobre 1995), εκδ. G. DE GREGORIO – O. KRESTEN, Spoleto 1998, 203-232, βλ. 204-206, 226 και 220-221: η συγκεκριμένη σημείωση-διά («διά-Vermerk» *par excellence*), η οποία χαρακτηρίζεται από την θέση της στο recto των εγγράφων, είναι μία σημείωση μεσολαβητή ή εισηγητή («Intervenientenvermerk»): δεν σχετίζεται με το γραμματειακό πρωτόκολλο ή τυπικό μέρος της ετομιασίας του εγγράφου και δεν αποτελεί αποκλειστικό εργαλείο του μεσάζοντος: «nicht alle in den διά-Vermerken aufscheinenden Personen auch μεσάζοντες waren».

56. Το μεσαστίκιον δεν υπήρξε ποτέ αξίωμα, αλλά ένα «ανεπίσημο» –ώστε δεν αποτυπώνεται σε τακτικά αξιωμάτων, σφραγίδες κ.λπ.– υπούργημα, το οποίο ο αυτοκράτορας ανέθετε σε πιστούς του ανθρώπους (συχνά της οικογενείας του, βλ. J. DARROUZÈS, *Ekthesis Néa. Manuel des pittakia du XIVe siècle*, *REB* 27 (1969), 5-127, ειδ. 70, αρ. 14). Θεωρούμενος από ερευνητές ως ο «συντονιστής» των κρατικών υπηρεσιών (λογοθεσιών ή σεκρέτων), έχει συγκριθεί με «πρωθυπουργό»: BECK, *Ministerpräsident*. Αντίλογος: J. VERPEAUX, *Contribution à l'étude de l'administration byzantine: ô μεσάζων*, *BSI* 15 (1954), 270-296. R.-J. LOENERTZ, *Le Chancelier impérial à Byzance au XIVe et au XVe siècle*, *OCP* 26 (1960), 275-300. M. ANGOLD, *A Byzantine Government in Exile. Government and Society under the Laskarids of Nicaea (1204-1261)*, Oxford 1975, 155-161. E. DE VRIES

ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, ο Ευθύμιος Μαλάκης, ο Μακρεμβολίτης και ο Γρηγόριος Αντίοχος μας παρέχουν άφθονες και εύγλωττες περιγραφές του Μιχαήλ ως μεσάζοντος, δηλαδή, ως «εμπίστου» του αυτοκράτορα και «μεσολαβητή» ανάμεσα στον βασιλέα και στους πολίτες⁵⁷. Αν

– VAN DER VELDEN, *Théodore Metochite. Une réévaluation*, Amsterdam 1987, 79κ.ε., 248-252 και 250. Ο μεσάζων έχει αντιμετωπιστεί επίσης από την έρευνα ως αυλικός αρχιγραμματέας (magnus cancellarius, chancelier impérial, Kanzleileiter): LOENERTZ, *Le Chancelier impérial*, 280, 285, 293 και σποράδην. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Chancellerie*, 169. DE VRIES – VAN DER VELDEN, *Théodore Metochite*, 80, 248-249, και πρβλ. Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 54, ο οποίος παρουσιάζει τον μεσάζοντα Ιωάννη Αγιοθεοδωρίτη ως οιονεί διευθυντή μιας γραμματείας: *ὑπουργοῖς δὲ οὐκ ὀλίγοις τῶν γραφομένων καὶ λεγομένων ἐκέχρητο λογιῶσι ἀνδράσιν, ὅσοις ἢ αὐτῇ ἐνέβριθεν ἢ βασιλείῳ, πρὸ πάντων δὲ τῷ Στυππειώτῃ Θεοδώρῳ (...)*. BECK, *Ministerpräsident*, 323. VERPEAUX, ὁ μεσάζων, 271. MAGDALINO, *Manuel I*, 254. Επίσης, ο Ευστάθιος αποκαλεί τον Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη ἐν ὑπογραφεῦσι βασιλικοῖς μέγαν, χαρακτηρισμός που πιστεύουμε ότι μπορεί να περιγράψει τον μεσάζοντα (βλ. παρακάτω σημ. 59). Με την αντίληψη του μεσάζοντος ως αρχιγραμματέα της βασιλικῆς γραμματείας διαφωνεῖ ριζικὰ ὁ ΚΑΡΑΥΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Zu den «Διά - Vermerken»*, 221· βλ. και προηγοῦμ. σημ. 55. Για τον μεσάζοντα, βλ. επίσης: CH. DIEHL, *Un haut fonctionnaire byzantin, le logothète (τῶν σεκρέτων), Mélanges offerts à M. Nicolas Iorga*, Paris 1933, 217-227, εἰδ. 224. LEMERLE, *Cinq études*, 260-263. GUILLAND, *Logothètes*, 35, 76. DÖLGER – ΚΑΡΑΥΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Urkundenlehre*, 64. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Βυζαντινὴ Διπλωματικὴ*, 128-129. Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *L'évolution de l'organisation administrative de l'empire byzantin au XIe siècle (1025-1118)*, *TM* 6 (1976), 125-152 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Byzantium from the Ninth Century to the Fourth Crusade, Studies, Texts, Monuments* [Variorum], Hampshire 1992, αρ. X), 131-133 και σημ. 35, και Ο ΙΔΙΟΣ, *Chancellerie*, 169-170. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Η Εσωτερικὴ πολιτικὴ του Ανδρόνικου Β' Παλαιολόγου*, 86-101. MAGDALINO, *Manuel I*, 249 κ.ε. και 258-259.

57. Μακρεμβολίτης, *Ἐπιστολὴ πρὸς τον Νικόλαο Αγιοθεοδωρίτη*, ἐκδ. Α. ΠΑΡΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Noctes Petropolitanae*, S. Peterburg 1913, 247-248, εἰδ. 248: σοῦ τε τοῦ πρεσβευτοῦ τῆς μεγάλης βουλῆς καὶ τοῦ κυρίου μου, τὰ πάντα καλοῦ λογοθέτου καὶ ἔργοις καὶ πράγμασιν. Μανασσῆς, *Προσφωνητικός*, 180.226: Λαοῦ καὶ βασιλέως μέσον ἰστάμενος. Αντίοχος, *Παρηγορητικός*, §1: ὡς ὑπὲρ τὸ λοιπὸν γερούσιον ἄνδρα πρὸς τῆς καρδίας αὐτῷ ὁ δεῦτερος εὔρε, <οὔ> καὶ κατὰ χάριν καὶ τοῦνομα, θεὸς βασιλεύς. §28: ὁ κραταιός, φημί, βασιλεύς (...) καὶ ὅς, ἀμὴν σοι, λέγων, ἐπὶ πᾶσιν αὐτοῦ τοῖς ὑπάρχουσὶ σε κατέστησε. Μαλάκης, *Ἐπιτάφιος*, 157-158: καὶ ὅπερ εἶναι λέγεται τὸν ἀρχιερέα μεσῆτην τῶν ἀνθρώπων καὶ τοῦ Θεοῦ, τοῦτο κἀνταῦθα παρεδείκνυς ὁ ἀληθὴς ἀρχιερεὺς τοῦ Θεοῦ [Νικόλαος]· ἐλάλει πρὸς τὸν ἀδελφὸν [Μιχαήλ] ὡς Ἀαρὼν πρὸς Μωϋσῆν τὸν ὑποφήτην Θεοῦ, ὁ δὲ ἀνήγε πρὸς τὸν καθ' ἡμᾶς θεόν, τὸν αὐτοκράτορα, τὰ λεγόμενα καὶ αὐθὶς διὰ σοῦ τοῖς ἀνθρώποις τὰ τοῦ αὐτοκράτορος ἐχρημάτιζε. Ευστάθιος, *Ἐπιστολή*, 106.9-11: εἶπερ ὁ κρᾶτιστος ἡμῶν βασιλεύς, ὡσπερ ἐκείνον Θεός, οὕτω καὶ αὐτὸς εὔρηκέ σε θεραπεύειν τὸ αὐτοῦ ἔνθεον ἰκανώτατον. Ευστάθιος, *Προσφωνητικός*, 147.38-40: εἰς

λοιπόν κρίνουμε από την χρήση της υπογραφής *διὰ τοῦ*, φαίνεται ότι ο Αγιοθεοδωρίτης λειτουργούσε ήδη ως μεσάζων από τον Σεπτέμβριο του 1158 και ότι διαδέχθηκε άμεσα τον Θεόδωρο Στυππειώτη⁵⁸ (ο οποίος, παρεμπιπτόντως, είχε προκαλέσει, ελάχιστα χρόνια πριν, την πτώση σε δυσμένεια του Ιωάννη Αγιοθεοδωρίτη). Κατά τα λεγόμενα του Ευσταθίου⁵⁹, όταν απεβίωσε ο Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης, ο *ἐν ὑπογραφεῦσι βασιλικοῖς μέγας*, τον διαδέχθηκε *-ἔγγιστα τῷ βασιλεῖ γεγονῶς ὑπερφαίνετο-* ο Θεόδωρος Μαυροζώμης· δηλαδή, ο Μαυροζώμης διαδέχθηκε πιθανῶς τον Αγιοθεοδωρίτη ως μεσάζων⁶⁰.

Ένα μολυβδόβουλλο τεκμηριώνει ότι ο Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης κατείχε το αξίωμα του *ἐπὶ τοῦ κανικλείου*⁶¹. Μέχρι τον Νοέμβριο ἡ, το

μυρίους μὲν ὄχετοὺς τὸ τοῦ ἐλέους ῥεῦμα ὁ αὐτοκράτωρ ἐμέρισε καὶ ποταμοὺς εὐεργεσιῶν ἐπαφήκεν ἀρδεύειν τὴν γῆν ἔστι δὲ καὶ οὗτος [ο Μιχαήλ] αὐτῷ τῶν ὄχετῶν μέγιστος.

58. Η *λύσις* της Πάτιμου, την οποία υπογράφει ο Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης (βλ. παραπάνω σημ. 53 και R. MACRIDES, *Justice under Manuel I Komnenos. Four Novels on Court Business and Murder*, *FM* 6 (1983), 99-204, 107 σημ. 56), εξεδόθη (*ἀπελύθη*) τον Σεπτέμβριο του 1158, ενώ, δηλαδή, επί του κανικλείου, ακόμη τον Νοέμβριο του 1158, εξακολουθεί να είναι, φαινομενικά, ο Στυππειώτης (βλ. παρακάτω σημ. 62). Φαίνεται ωστόσο ότι η διαδοχή είχε ήδη πραγματοποιηθεί.

59. Ευστάθιος, *Άλωσις*, 46.5-8 (βλ. παραπάνω σημ. 44). Στις απαρχές της αυτοκρατορικής γραμματείας, *ὑπογραφεὺς* ήταν ο ελληνικός ὄρος για την λατινικής προέλευσης λέξη *νοτάριος* (γραφέας): DÖLGER – KARAYANNOPOULOS, *Urkundenlehre*, 59 και σημ. 5. Με τον χαρακτηρισμό *μέγας βασιλικός ὑπογραφεύς* –και δεδομένου ότι ο Μιχαήλ δεν μαρτυρείται ως βασιλικός *πρωτονοτάριος*– υποθέτουμε ότι υπονοείται η ιδιότητα του μεσάζοντος. Πάντως, αποκλείεται ο χαρακτηρισμός να αναφέρεται στο αξίωμα του επί του κανικλείου (βλ. DÖLGER, *Kodikellos*, 53 και σημ. 237), το οποίο ο Μιχαήλ κατείχε μόνο στις αρχές της σταδιοδρομίας του.

60. Την γνώμη αυτή εξέφρασε ήδη ο MAGDALINO, *Manuel I*, 257. Ο Θεόδωρος Μαυροζώμης είχε πιθανότατα νυμφευθεί μία Κομνηνή (MAGDALINO, *Manuel I*, 211), όπως είχαν κάνει πολλοί προβεβλημένοι αξιωματούχοι του Μανουήλ Α', λ.χ., ο Θεόδωρος Στυππειώτης (KRESTEN, *Zum Sturz*, 53, σημ. 13. MAGDALINO, *Manuel I*, 255), ο Ιωάννης εκ Πούτζης (MAGDALINO, *Manuel I*, 212-213) και οι Ιωάννης και Αλέξιος Αξούχοι (βλ. σημ. 7 και 71). Κατά τις εκστρατείες των Βυζαντινών στην Αίγυπτο (1169) και στο Μυριοκέφαλο (1176) ο Μαυροζώμης ήταν ήδη ένας από τους πλέον έμπιστους και υψηλόβαθμους αξιωματούχους του αυτοκράτορα. ΒΑΡΖΟΣ, *Γενεαλογία I*, αρ. 81, 473-475, και II, αρ. 157, 496-502. MAGDALINO, *Manuel I*, 210-211, 257-259. S. MÉTIÉRIER, *Les Maurozômai, Byzance et le sultanat de Rum. Note sur le sceau de Jean Comnène Maurozômès*, *REB* 67 (2009), 197-207, ειδ. 205.

61. *Σφραγίς τοῦ ἐπὶ τοῦ κανικλείου Μιχαήλ τοῦ Ἀγιοθεοδωρίτου*. Δείγματα σώζονται σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Κωνσταντινούπολης και στο Fogg Art

αργότερο, τον Ιανουάριο του 1159, επί του κανικλείου ήταν ο Θεόδωρος Στυππειώτης⁶²· ο επόμενος γνωστός *ἐπὶ τοῦ κανικλείου*, ο Ιωάννης Καματηρός, καταγράφεται το 1166⁶³. Δηλαδή, ο Μιχαήλ θα πρέπει να

Museum του Harvard: J. EBERSOLT, *Sceaux byzantins du Musée de Constantinople, Revue Numismatique*, Paris 1914, 207-278, ειδ. 224, αρ. 308 = V. LAURENT, *Le Corpus des sceaux de l'empire byzantin*, τ. V/1-3: *L'église*, Paris 1963-1972; τ. II: *L'administration centrale*, Paris 1981, II, αρ. 225. Επίσης J. C. CHEYNET- T. GUKYILDIRIM- V. BULGULU, *Les sceaux byzantins du Musée archeologique d'Istanbul*, Paris 2010, 136-137. Για το αξίωμα, DÖLGER, *Kodikellos*, 50-65. ΚΑΡΑΠΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Βυζαντινή Διπλωματική*, 126, 131-132. Μ. ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ- ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, 'Ο ἐπὶ τοῦ κανικλείου καὶ ἡ ἐφορεία τῆς ἐν Πάτιμῳ μονῆς, *Σύμμεικτα* 1 (1966), 76-94. Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972, 311 και Ο ΙΔΙΟΣ, *Évolution*, 131. Φύλακας του μελανοδοχείου με την κιννάβαρι ή ερυθρό αυτοκρατορικό μελάνι, ο επί του κανικλείου είναι ένα από τα βασικότερα και διαχρονικότερα μέλη της βασιλικής γραμματείας.

62. Ο. ΚΡΕΣΤΕΝ, *Zum Sturz*, 55 κ.ε. και 79-80 (και προβλ. MAGDALINO, *Manuel I*, 255), τοποθετεί στις αρχές του 1159 την έκπτωση του Στυππειώτη από το αξίωμα του επί του κανικλείου (και μεσάζοντος). Τελευταίο ίχνος του σε αυτοκρατορικό έγγραφο βρίσκουμε σε χρυσόβουλλο λόγο του Νοεμβρίου του 1158, ο οποίος φέρει υπογραφή *διὰ τοῦ ἐπὶ τοῦ κανικλείου καὶ δικαιοδότη Θεοδώρου τοῦ Στυππειώτου* (*JGR I*, Coll. IV, 385, αρ. 63 = MACRIDES, *Justice*, ειδ. 120, αρ. I, και 104, σημ. 32. DÖLGER-WIRTH, *Regesten* 1426)· το έγγραφο αυτό καταχωρίζεται αρκετά αργότερα στα αρμόδια σέκρετα: τον Ιανουάριο, τον Μάρτιο και τον Αύγουστο του 1159. Ο ΚΡΕΣΤΕΝ, *Zum Sturz*, 99-103 (Exkurs 8), αποδίδει το εξαιρετικά μεγάλο διάστημα μεταξύ ημερομηνιών *απόλυσης και κατάστροφης* στην ενδιάμεση πτώση του Στυππειώτη σε δυσμένεια. Βλ. επίσης MACRIDES, *Justice*, 107 και σημ. 55.

63. ΣΓ. Ν. ΣΑΚΚΟΣ, *Ὁ Πατὴρ μου μείζων μού ἐστίν*, τ. Β': *Ἐριδες καὶ σύνοδοι κατὰ τὸν ΙΒ' αἰῶνα*, Θεσσαλονίκη 1968, 154. Πρόκειται για διαφορετικό πρόσωπο από τον ομώνυμο λογοθέτη του δρόμου, σεβαστό Ιωάννη Καματηρό (γιο του Γρηγορίου), ο οποίος, σύμφωνα με τον Νικήτα Χωνιάτη, *Χρονική διήγησις*, 111-115 (και προβλ. Κίνναμος, 184), προκάλεσε την πτώση σε δυσμένεια του Θεοδώρου Στυππειώτη -στις αρχές του 1159, όπως απέδειξε ο Κρεστέν (βλ. προηγ. σημ. 62) και όχι το 1164, όπως πίστευαν παλαιότεροι μελετητές, βλ. F. CHALANDON, *Les Comnène. Étude sur l'Empire byzantin au XIe et au XIIe siècles*, II. *Jean II Comnène (1118-1143) et Manuel I Comnène (1143-1180)*, Paris 1912, 223 σημ. 2. GUILLAND, *Logothètes*, 59-61- και πέθανε λίγο αργότερα, αφού ζήτησε συγγνώμη από τον Στυππειώτη (J. DARROUZÈS, *Georges et Démétrios Tornikès, Lettres et Discours. Introduction, texte, analyses, traduction et notes*, Paris 1970, 15-16 και επιστ. αρ. 15, 45. MAGDALINO, *Manuel I*, 255, 259. ΚΡΕΣΤΕΝ, *Zum Sturz*, 85-88, Exkurs 3). Ο επί του κανικλείου Ιωάννης Καματηρός κατέχει ακόμη το αξίωμα επί Ανδρονίκου Α' και αργότερα εξελέγη αρχιεπίσκοπος Βουλγαρίας (Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 274. DARROUZÈS, *Tornikès*, 46. ΚΡΕΣΤΕΝ, *Zum Sturz*, 78-80 και σημ. 112).

ήταν επί του κανικλείου, διαδεχόμενος τον Στυππειώτη, τουλάχιστον από το 1159 έως το αργότερο το 1166⁶⁴ και, συνεπώς, ο Αγιοθεοδωρίτης, κατά πάσα πιθανότητα, ήταν ήδη επί του κανικλείου όταν υπέγραψε την ανωτέρω πρόσταξη του Μανουήλ Κομνηνού για την Θεοτόκο Ελεούσα, τον Μάιο του 1160.

Τον Μάρτιο και τον Απρίλιο του 1166 ο Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης υπογράφει τρεις αυτοκρατορικές νεαρές -*Περὶ δικαστῶν καὶ συνηγόρων (...), Περὶ ἡμερῶν ἀπράκτων* (των δικαστηρίων) και *Περὶ τῶν ἔκουσίως φονευόντων*- ως λογοθέτης του δρόμου (πρώτες μαρτυρίες)⁶⁵ και

64. Όταν και ο ίδιος μαρτυρείται να έχει πλέον προαχθεί στο αξίωμα του λογοθέτη του δρόμου (βλ. σημ. 65). Εκ των ανωτέρω προκύπτει ότι ο Μιχαήλ δεν θα μπορούσε να κατέχει ταυτόχρονα τα αξιώματα του επί του κανικλείου και του λογοθέτη του δρόμου, όπως υπέθεσε ο DÖLGER, *Kodikellos*, 55 και σημ. 252, 253.

65. Τα επικυρωμένα αντίγραφα, που σώζονται, φέρουν, με ελάχιστες παραλλαγές, την επισήμανση: *Ἐἶχε (...)* και *τὸ διὰ τοῦ λογοθέτου τοῦ δρόμου τοῦ Ἀγιοθεοδωρίτου Μιχαήλ*: JGR I, Coll. IV, αρ. 66, 389-396 αρ. 67, 397-402 και αρ. 68, 403-408 = MACRIDES, *Justice*, αρ. II, 122-139 αρ. III, 140-155 και αρ. IV, 156-167. DÖLGER - WIRTH, *Regesten* 1465, 1466, 1467. Ο Μιχαήλ διαδέχθηκε στο αξίωμα τον λογοθέτη του δρόμου Ιωάννη Καματηρό (GUILLAND, *Logothètes*, 61-62, και παραπάνω σημ. 63). Για την ιστορία του λογοθέτη του δρόμου ως υπευθύνου της διοίκησης και της οικονομικής διαχείρισης του δημοσίου δρόμου (*cursus publicus*), δηλ. των οδικών δικτύων (ετοιμότητα, ασφάλεια, ενδιάμεσοι σταθμοί, μεταφορικά μέσα, κ.λπ.) και του ταχυδρομείου (ὄξεως δρόμου), καθώς και ως αρμοδίου για την υποδοχή, την περιθαλψη αλλά και την εισαγωγή των ξένων πρεσβευτών στον αυτοκράτορα, κατά το αυλικό εθιμοτυπικό -όπως αυτό περιγράφεται, για τους 9ο και 10ο αιώνες, από τον Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο (*De Cerimoniis* ή *Περὶ βασιλείου τάξεως*, βλ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Listes de préséance*, 311-312. D. A. MILLER, *The Logothète of the Drome in the Middle Byzantine period*, *Byz.* 36 (1966), 438-470. GUILLAND, *Logothètes*, 31-45. ΑΙΚ. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Τὸ πολίτευμα καὶ οἱ θεσμοὶ τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας (324-1204). Κράτος - διοίκηση, οἰκονομία -κοινωνία*, Αθήνα 2004, 380-381. Ι. ΔΗΜΗΤΡΟΥΚΑΣ, *Ενδειξεις για τη διάρκεια των χερσαίων ταξιδιών και μετακινήσεων στο Βυζάντιο (6ος-11ος αιώνες)*, *Σύμμεικτα* 12 (1998), 7-42, ειδ. 18, 22-24, 28-29. Τον 12ο αιώνα ο λογοθέτης του δρόμου έχει μετεξελιχθεί σε παράγοντα της αυτοκρατορικής γραμματείας, σύμφωνα με τον Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Évolution*, 131: «privé de ses pouvoirs fiscaux, devient une sorte de chancelier impérial». MAGDALINO, *Manuel I*, 229, 257, 313-314. Το παράδειγμα του Βασιλείου Καματηρού, αποδεικνύει ωστόσο, ότι ο λογοθέτης του δρόμου διατηρούσε ακόμη κάποια από τα παλαιά εθιμοτυπικά προνόμια εν σχέσει με τους ξένους πρεσβευτές: Σπ. Π. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Μιχαήλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου τὰ σωζόμενα*, τ. Α'-Β', Αθήνα 1879-1880 (ανατ. Groningen 1968), τ. Α', 322.17-323.17 και τ. Β', 522. Βλ. και παρακάτω, σημ. 74). Ως λογοθέτης του δρόμου (και ως μεσάζων),

μεσάζων, με την υπογραφή *διὰ τοῦ*. Υπογράφει επίσης *διὰ τοῦ* το βασιλικό *πρόσταγμα*⁶⁶, που ενέκρινε την απόφαση της ενδημούσας συνόδου της 11ης Απριλίου 1166, σχετικά με την απαγόρευση του γάμου εβδόμου βαθμού συγγενείας εξ αίματος, υπόθεση η οποία απασχόλησε την σύνοδο ύστερα από εισήγηση του Νικολάου Αγιοθεοδωρίτη. Τέλος, ο λογοθέτης του δρόμου Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης παρίσταται στις συνεδρίες της 6ης Μαρτίου 1166, της συνόδου *περὶ τοῦ ῥητοῦ, ὅτι, ὁ Πατήρ μου μείζων μου ἔστιν* (Ιω. 14.28), και της 30ῆς Ιανουαρίου και 18ης Φεβρουαρίου 1170, με τις οποίες δόθηκε τέλος στην ίδια δογματική ἔριδα, και όπου καταγράφεται επιπλέον με τον τίτλο του *πρωτονωβελισσιμοῦπερτάτου* (sic). Μόνο στην σύνοδο του 1166 και του 1170, πλην ελαχίστων ἐμμέσων αναφορῶν στα ρητορικά κείμενα, μαρτυρεῖται να κατέχει επίσης το αξίωμα του *ὄρφανοτρόφου*⁶⁷. Σφραγίδα του λογοθέτη του δρόμου

ο Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης ενεργεῖ κυρίως ἐν εἰδει γνωμοδοτή και ἐισηγητή προς τον αυτοκράτορα των υποθέσεων που χρίζουν (ἀμεσης) νομοθέτησης (ὅπως δείχνει ἰδίως το γεγονός ὅτι υπογράφει με *διά-σημείωση* τις τρεις νεαρές). Πρβλ. DÖLGER, *Kodikellos*, 61 και σμμ. 287. MILLER, *The Logothète of the Drome*, 464. VERPEAUX, *Μεσάζων*, 283. Το αξίωμα ἐξελίσεται βαθμιαία σε τιμητικό τίτλο, χωρίς ὑπηρεσία (*ὄφφικιο*): ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Βυζαντινὴ Διπλωματικὴ*, 128. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Chancellerie*, 168-169.

66. Επικυρωμένο ἀντίγραφο, *PG* 133, 772 = ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ Ε΄, 311-313, βλ. 313: *Τὸ διὰ τοῦ λογοθέτου τοῦ δρόμου, τοῦ Ἀγιοθεοδωρίτου Μιχαήλ*. DÖLGER - WIRTH, *Regesten* 1469b. Βλ. ἐπίσης ΜΑΔΑΡΙΑΓΑ, *Αγιοθεοδωρίτης I*, 154, σμμ. 24.

67. *Παρισταμένων τῶ κραταιῶ καὶ ἀγίῳ ἡμῶν βασιλεῖ (...)* τοῦ *πρωτονωβελισσιμοῦπερτάτου λογοθέτου τοῦ δρόμου καὶ ὄρφανοτρόφου κυροῦ Μιχαήλ τοῦ Ἀγιοθεοδωρίτου*. ΣΑΚΚΟΣ, *Ὁ Πατήρ μου μείζων*, 154 και 186, 195 (= L. PETIT, *Documents inédits sur le concile de 1166 et ses derniers adversaires*, *VV* 11 (1904), 465-493, εἰδ. 479, 490). Για την σύνοδο, βλ. ἐπίσης ΜΑΔΑΡΙΑΓΑ, *Αγιοθεοδωρίτης I*, 172, σμμ. 86. Ο PETIT, 479, διάβασε λάθος «τοῦ πρωτονοταρίου ὑπερτάτου», βλ. P. KARLIN-HAYTER, *L'Hétériarque. L'évolution de son rôle du De Cerimoniis au Traité des Offices*, *JÖB* 23 (1974), 101-143 (= *Studies in Byzantine Political History* [Variorum Reprints], London 1981), εἰδ. 140-141. Για τον τιμητικό τίτλο, DÖLGER, *Byzantinische Diplomatie*, 26 κ.ε. L. STERNON, *Notes de titulature et de prosopographie byzantines. Sébaste et gambros*, *REB* 23 (1965), 222-243, εἰδ. 225. Ο MAGDALINO, *Manuel I*, 253 σμμ. 83, πρότεινε να ταυτιστεῖ με τον Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη ο *πρωτονοτάριος και μέγας λογοθέτης*, ο οποίος, σύμφωνα με την ἔκδοση Σ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΟΥ, *Τυπικὸν τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει μονῆς τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Μάμαντος*, *Ἑλληνικά* 1 (1928), 308, υπογράφει, το 1164, το τυπικό της μονῆς (DÖLGER - WIRTH, *Regesten* 1425b). Ὡστόσο, οἱ Α. ΣΠΑΛΑΣ, *Βιβλιοκρισία*, *ΕΕΒΣ* 7 (1930), 404 και V. LAURENT, *Remarques critiques sur le texte du typikon du monastère de Saint-Mamas*, *EO* 30 (1931), 237, διόρθωσαν την ἀνάγνωση *μέγας λογοθέτης* σε *μέγας λογαριαστής*. Βλ.

Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη φυλάσσεται σήμερα στην Συλλογή Orghidan, στο Βουκουρέστι⁶⁸.

Μίαν ακόμη είδηση για τον Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη μας δίνει ο Θεόδωρος Βαλσαμών. Σε σχόλιό του μνημονεύει πράξη του πατριάρχη Λουκά Χρυσοβέργη (1157-1170), με την οποία είχε επιτραπεί (κάποια στιγμή μετά το 1166) στον ιερομόναχο Μακάριο τον Ιεροσολυμίτη να υπηρετεί ως γραμματέας τον *πρωτονοβελισμοῦπέρτατο και λογοθέτη τοῦ δρόμου Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη και να τον συνοδεύει στα ταξίδια του*⁶⁹.

Ο Μιχαήλ (φέρεται να) μνημονεύεται επίσης να συμμετέχει στην βυζαντινή εκστρατεία κατά της Ουγγαρίας, της οποίας ηγήθηκε ο Μανουήλ Κομνηνός μετά το Πάσχα του 1167⁷⁰. Στην Σαρδική, όπου είχαν στρατοπεδεύσει οι αυτοκρατορικές δυνάμεις, ο πρωτοστράτωρ Αλέξιος Αξούχος, πρεσβύτερος γιος του *πανσεβάστου σεβαστοῦ μεγάλου δομéstικου* Ιωάννου Αξούχου και σύζυγος ανηψιάς του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού, κατηγορήθηκε για συνωμοσία και για χρήση μαγείας, με

επίσης, A. BANDY, *Mamas: Typikon of Athanasios Philanthropenos for the Monastery of St. Mamas in Constantinople*, στο: *Byzantine Monastic Foundation Documents*, 1035, αρ. 32. Η πιο κοντινή χρονικά μαρτυρία *πρωτονοταρίου και μεγάλου λογαριαστοῦ* είναι εκείνη του Ιωάννη εκ Πούτζης, ο οποίος κατέχει τα δύο αξιώματα ακόμη το 1157 (βλ. ΜΑΔΑΡΙΑΓΑ, Αγιοθεοδωρίτης I, 157 σημ 31).

68. *Σφραγίς λογοθέτου τοῦ δρόμου Μιχαήλ τοῦ Ἁγιοθεοδωρίτου*. V. LAURENT, *Documents de sigillographie. La collection C. Orghidan*, Paris 1952, 89, αρ. 164 και Ο ΙΔΙΟΣ, *Corpus II*, αρ. 440.

69. PG 137, 1024B = ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ Β΄, 662.17-20: *διάγειν διηνεκῶς μετὰ τοῦ μακαρίτου πρωτονοβελισμοῦπέρτάτου και λογοθέτου τοῦ δρόμου κυροῦ Μιχαήλ τοῦ Ἁγιοθεοδωρίτου και συνταξιδεύειν μετ' αὐτοῦ και τὰ τῶν γραμματικῶν ἐνεργεῖν*. GRUMEL - DARROUZÈS, *Regestes*, 1101. Πρβλ. Ε. ΠΑΠΑΠΙΑΝΝΗ, *Επιτρεπόμενες και απαγορευμένες κοσμικές ενασχολήσεις του βυζαντινού κλήρου*, στο: *Δ΄ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο. Πρακτικά*. Θεσσαλονίκη 1983, 143-166, ειδ. 150 και 160 σημ. 26.

70. Την περιγράφει λεπτομερώς ο Κίνναμος, 265 κ.ε. Βλ. ΜΑΚΚ, *Árpáds and Comneni*, 100. MAGDALINO, *Manuel I*, 80. Ο ίδιος ο Μανουήλ δεν έλαβε τελικά μέρος στις στρατιωτικές επιχειρήσεις (οι οποίες άρχισαν στις 8 Ιουλίου 1167, ανήμερα του Αγ. Προκοπίου, όπως τονίζει ο Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 153), αλλά παρέμεινε στο στρατόπεδο, που οι Βυζαντινοί είχαν στήσει στην Σαρδική (σημ. Σόφια), καθώς δεν ήταν καλά στην υγεία του (Κίνναμος, 265 και 270. Άλλη εξήγηση δίνει ο Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 151). Επικεφαλής του στρατού ορίστηκε ο μέγας δούξ Ανδρόνικος Κοντοστέφανος.

σκοπό να σφετεριστεί τον θρόνο⁷¹. Πριν την έναρξη των στρατιωτικών επιχειρήσεων, ο αυτοκράτορας διέταξε την σύλληψη του Αξούχου και κάλεσε τέσσερα πρόσωπα για την εκδίκαση της υπόθεσης: τον τότε λογοθέτη Μιχαήλ, τον Ιωάννη Δούκα, τον βασιλικό ευνούχο Θωμά και τον κριτή του βήλου Νικηφόρο τον Κάσπακα⁷². Παρόλο που ο Κίνναμος

71. Ο Αλέξιος ήταν παντρεμένος με την Μαρία, κόρη του Αλεξίου Κομνηνού, πρωτότοκου γιου του Ιωάννη Β΄ Κομνηνού. Βλ. ΒΑΡΖΟΣ, *Γενεαλογία των Κομνηνών* I, αρ. 74, 339-348, και II, αρ. 123. 132-134. CHEYNET, *Rouvoir*, 109, αρ. 148, 415-416. Ο γάμος αυτός έδωσε στον Αξούχο πραγματικές πιθανότητες στην διαδοχή του βυζαντινού θρόνου. Πρβλ. Κ. Α. ΜΠΟΥΡΑΡΑ, Το έγκλημα καθοσίωσης στην εποχή των Κομνηνών (1081-1185), στο: *Αφιέρωμα στον Νίκο Σβορώνο*, I, Ρέθυμνο 1986, 211-229, ειδ. 218. MAGDALINO, *Manuel I*, 218-219 και 266. Σε αντίθεση με τον Κίνναμο, ο Νικήτας Χωνιάτης (*Χρονική διήγησις*), 144, υποστηρίζει την αθωότητα του πρωτοστράτορα και εκθειάζει την πίστη του στον Μανουήλ Α΄, ισχυριζόμενος ότι ο Αλέξιος συκοφαντήθηκε από τον Ισαάκιο Ααρών, αυτοκρατορικό διεργμηνέα (στον οποίο ο Κίνναμος, 284 και 288, αποδίδει το αξίωμα του *ακολούθου*). Ο Ισαάκιος ήταν παρών στην σύνοδο του 1166 για το «ό Πατήρ μου μείζων μου έστιν», φέροντας τον τίτλο του πρωτονοβελίσμου και το αξίωμα του *ακολούθου*. ΣΑΚΚΟΣ, *Ό Πατήρ μου μείζων*, 142 και 154. V. LAURENT, *La famille byzantine des Aaron et ses homonymes*, 394 (Ισαάκιος 9). ΑΙΚ. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Βυζαντινή Ιστορία, (1081-1204)*, τ. Γ΄1, Αθήνα 2001, 293 σημ. 24. Ο Α. Γ. Κ. ΣΑΒΒΙΔΗΣ [Ααρών Ισαάκιος ό Κορίνθιος και ή δράση του στο Βυζάντιο (β΄ μισό 12ου αιώνα), *Βυζαντινά* 20 (1999), 174-182] διαχωρίζει τον *ακόλουθο* Ισαάκιο Ααρών του 1167 από τον *ακόλουθο* Ισαάκιο ο οποίος παρίσταται στην σύνοδο του 1166, διάκριση η οποία, κατά την γνώμη μας, δεν δικαιολογείται.

72. Κίνναμος, 269: μετ' οὐ πολὺ δὲ βασιλέως κελεύσαντος ἄνδρες τῶν ἐπὶ δόξης παρ' αὐτὸν ἦλθον, Ἰωάννης τε ὁ Δούκας καὶ Μιχαήλ, ὃς λογοθέτης ἐκείνου τοῦ χρόνου ἦν, πρὸς δὲ καὶ Θωμᾶς ὁ ἐκτομίαις Νικηφόρος τε τῶν ἐκ τοῦ Βήλου κριτῶν εἷς ὢν καὶ αὐτός, ἐπώνυμον Κάσπαξ· ἐκόμεζον δὲ αὐτῷ ἐγκλήματα τρία (η αγγλική μετ. CH. M. BRAND, *Deeds of John and Manuel Comnenus*, New York 1976, 202, ερμηνεύει, αδικαιολόγητα, «logothete of the bureaus», δηλ. «λογοθέτης των σεκρέτων»). Ο Ιωάννης Δούκας ήταν παρών στην σύνοδο για το *ό Πατήρ μου μείζων μου έστιν* (1166 και 1170). Το 1170 καταγράφεται ως πανσέβαστος σεβαστός μέγας εταιρειάρχης (ΣΑΚΚΟΣ, *Ό Πατήρ μου μείζων*, 186). POLEMIS, *Doukai*, αρ. 99, 127-130, και απαραίτητες διορθώσεις στις μελέτες DARROUZÈS, *Tornikès*, 45-46. KARLIN-HAYTER, *L'Hétériarque*, 130-131 και A. F. STONE, *The Grand Hetaireiarch John Doukas: The Career of a Twelfth-century Soldier and Diplomat, Byz.* 69 (1999), 145-164. Ο δε Αλέξιος Αξούχος καταδικάστηκε, καθαιρέθηκε και υποχρεώθηκε να καρεί μοναχός και να ζήσει σε μοναστήρι στο Παπύκιον όρος (Ροδόπη) μέχρι τον θάνατό του: Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 144: Καὶ ὁ Μανουήλ (...) συλλαμβάνει τοῦτον διάγων ἐν Σαρδικῇ, μήπω ἐπιφωσκούσης ἡμέρας, τῇ οἰκείᾳ ὀμυενέτιδι, καὶ οὐ μόνον τῶν ὄντων ἀπάντων ἀπογυμνοῖ, ἀλλὰ καὶ εἰς μοναχὸν ἀποκείρας ἐν ἐνὶ τῶν κατὰ τὸ Παπύκιον τὸ ὄρος φροντιστηρίων παραρριπιεῖ.

παραλείπει να αναφέρει το επίθετο του Μιχαήλ και δεν επισημαίνει ότι επρόκειτο για λογοθέτη του δρόμου, ωστόσο γίνεται κοινώς αποδεκτό ότι ο ανώνυμος λογοθέτης είναι ο Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης, ο οποίος μαρτυρείται ρητά ως λογοθέτης του δρόμου στα 1166, 1168 -στην Έκφραση αρματοδρομίας- και 1170.

Τελευταίο γνωστό ίχνος του Μιχαήλ σε επίσημο έγγραφο αποτελεί ίσως μία πρόσταξη του 1176 του Μανουήλ Κομνηνού για την Πάτμο, η οποία φέρει την υπογραφή διὰ τοῦ λογοθέτου τοῦ δρόμου, χωρίς το όνομα του αξιωματούχου⁷³. Τον διαδέχθηκε ο πανσέβαστος σεβαστός Βασίλειος Καματηρός, ο οποίος μαρτυρείται ως λογοθέτης του δρόμου ήδη από την βασιλεία του Μανουήλ Κομνηνού⁷⁴.

73. MM VI, 117-119, αρ. 30, 118 = Πάτμος I, 217-224, αρ. 22, 220. DÖLGER - WIRTH, *Regesten* 1521a [1439]. Σώζεται το επικυρωμένο αντίγραφο (ἴσον) του πρωτοτύπου, το οποίο έφερε και τὸ διὰ τοῦ λογοθέτου τοῦ δρόμου. Οι Miklosich - Müller είχαν χρονολογήσει την πρόσταξη τον Μάιο του 1161. Η Ε. ΒΡΑΝΟΥΣΗ, Πατμιακά Β'. Πρόσταξις τοῦ Αὐτοκράτορος Μανουήλ Α' Κομνηνοῦ ὑπὲρ τῆς ἐν Πάτμῳ Μονῆς Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου. Χρονολογικὰ καὶ προσωπογραφικὰ ζητήματα, στο: *Χαριστήριον εἰς Α. Κ. Ὀρλάνδον*, τ. 2, Αθήνα 1966, 78-97 και Πάτμος I, αρ. 22, 221-222, απέδειξε (ὡπως δέχεται και ο DARROUZÈS, *Tornikès*, 48 και 51) ὅτι πρέπει να χρονολογηθεῖ (ἀπελύθη) το 1176, τον μήνα Απρίλιο, ὡπως ρητὰ διατυπώνει το *μηνολόγημα* του εγγράφου, το οποίο καταχωρήθηκε (κατεστρώθη) ἕναν μήνα αργότερα (τον Μάιο) στα αρχεῖα των αρμοδίων *σεκρέτων*. Επίσης ο Ν. SVORONOS, *Les privilèges ...*, 375 και σημ. 260 (πρὸβλ. ο ΙΔΙΟΣ, *Δοχή*, 100) και ο Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΔΗΣ, Η διανομή των βασιλικῶν επισκέψεων της Κρήτης (1170-1171) και η δημοσιονομική πολιτική του Μανουήλ Κομνηνοῦ, στο: *Πεπραγμένα του Γ' Διεθνούς Κρητολογικῶν Συνεδρίου*, Αθήνα 1968, 195-201 (= Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Documents et études sur les institutions de Byzance* [Variorum Reprints], London 1976), 195 σημ. 2). Αντιθέτως ο KRESTEN, *Zum Sturz*, 63 και σημ. 64, προτιμά, χωρίς επιχειρήματα, την χρονολόγηση 1161.

74. Σαφής είναι η πληροφορία του Μιχαήλ Χωνιάτη (ἐκδ. Σπ. Π. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Μιχαήλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου τὰ σωζόμενα*), τ. Α', 312-313, *Προσφώνημα εἰς τὸν γυναικάδελφον τοῦ βασιλέως καὶ λογοθέτην κῦρ Βασίλειον τὸν Καματηρόν*, βλ. 322.17-323.17· βλ. και την αντίστοιχη επισήμανση του Σπ. ΛΑΜΠΡΟΥ, τ. Β', 522, 528 [ο ισχυρισμός του GUILLAND, *Logothètes*, 62, ὅτι «En 1182 il (δηλ. ο Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης) était logothète του drome» παραπλάνησε πολλές φορές την έρευνα]: ο Μιχαήλ Χωνιάτης του απευθύνει επίσης δύο επιστολές: τ. Β', αρ. 39, 62, και αρ. 129, 257 (= F. ΚΟΛΟΒΟΥ, *Michaelis Choniatae Epistulae* [CFHB 41], Berlin 2001, 53-54 και 208-211 αντίστοιχα), τρεις επιστολές ο Νικήτας Χωνιάτης, *Λόγοι καὶ Ἐπιστολαί* (ἐκδ. J.-L. VAN DIETEN, *Nicetae Choniatae Orationes et Epistulae* [CFHB 3], Berlin - New York 1972), 202, 209 και 216. Το 1166 μαρτυρείται ως *πανσέβαστος σεβαστός πρωτονοτάριος*: ΣΑΚΚΟΣ, *Ὁ Πατήρ μου μεῖζων*, 154. V. LAURENT, *Un sceau inédit du Protonotaire Basile Kamatéros*, *Byz.* 6 (1931),

Όπως είδαμε πιο πάνω, τον Μάρτιο του 1166 ο Μιχαήλ μαρτυρείται επίσης για πρώτη φορά ως *ὀρφανοτρόφος*⁷⁵ του Ορφανοτροφείου Κωνσταντινουπόλεως. Στο αξίωμα διαδέχθηκε μάλλον τον αδελφό του Νικόλαο Αγιοθεοδωρίτη, στον οποίο, πιστεύουμε, ενδέχεται να είχε ανατεθεί το αξίωμα περί το 1157⁷⁶. Ο Κωνσταντίνος Μανασσής μνημονεύει τον ορφανοτρόφο Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη να επιτηρεί στην σχολή των γραμματικών του Ορφανοτροφείου (*παισὶ τροφίμοις*) σχολικούς αγώνες στο πλαίσιο των ασκήσεων της σχεδογραφίας, παρουσία του αυτοκράτορα⁷⁷.

253-272. Ο Βασίλειος, γιος του Ανδρονίκου Καματηρού, κατείχε το αξίωμα ακόμη επί Αλεξίου Β΄. Περί το 1182, ο Ανδρόνικος Κομνηνός, αφού αποκάλυψε συνωμοσία εναντίον του, τον τιμώρησε, μαζί με άλλους ευγενείς, με μερική τύφλωση και εξορία στην Ρωσία (Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 266-267). Ο Ισαάκιος Β΄ Άγγελος (1185-1195) τον ανακάλεσε στην Κωνσταντινούπολη και πιθανόν τον αποκατέστησε στο αξίωμα του λογοθέτη του δρόμου (ωστόσο, περί το 1188/1189 λογοθέτης του δρόμου είναι πλέον ο Ιωάννης Δούκας, και το 1191 ο Δημήτριος Τορνίκης, τον οποίο διαδέχθηκε στο ίδιο αξίωμα ο γιος του, Κωνσταντίνος Τορνίκης. DARROUZÈS, *Tornikès*, 33-34). Ήταν ακόμη ενεργός αξιωματούχος επί Αλεξίου Γ΄ Αγγέλου (1195-1203) –ο οποίος είχε νυμφευθεί την αδελφή του Βασιλείου, Ευφροσύνη Δούκαινα– και επί Θεοδώρου Α΄ Λάσκαρι (θείου του Βασιλείου). DARROUZÈS, *Tornikès*, 48-49. J. HERRIN, *Realities of Byzantine Provincial Government: Hellas and Peloponnesos*, 1180-1205, *DOP* 29 (1975), 253-288, ειδ. 269. ΜΠΟΥΡΑΡΑ, Τὸ ἔγγραφο καθοσιώσεως, 221. ΛΟΥΚΑΚΙ, *Antiochos*, 35(3) και 36.

75. Βλ. παραπάνω σημ. 67. R. GUILLAND, *Études sur l'histoire administrative de l'Empire byzantin. L'orphantrophe*, *REB* 23 (1965), 205-221, ειδ. 213-214. Το αξίωμα του *ὀρφανοτρόφου* του Αποστόλου ή του Αγίου Παύλου απονέμεται από τον αυτοκράτορα, αλλά φορείς του είναι, συνήθως, κληρικοί. Ο *ὀρφανοτρόφος* συγκαταλέγεται ανάμεσα στους πολιτικούς –και όχι στους εκκλησιαστικούς– άρχοντες (J. DARROUZÈS, *Recherches sur les ὀφφίκια de l'Église byzantine* [AOC 11], Paris 1970, 36 και σημ. 3, 37, 80 και 194). Βλ. επίσης ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ, *Évolution*, 141 και ο ΙΔΙΟΣ, *Listes de préséance*, 319. F. DÖLGER, *Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung besonders des 10. und 11. Jahrhunderts*, Leipzig 1927 (ανατ. Darmstadt 1960), 43. Β. Α. ΛΕΟΝΤΑΡΙΟΥ, *Εκκλησιαστικά αξιώματα και υπηρεσίες στην πρώτη και μέση βυζαντινή περίοδο* [Forschungen zur Byzantinischen Rechtsgeschichte. Athener Reihe], Αθήνα-Κομοτηνή 1996, 444. J. NESBITT, *The Orphanotrophos: some observations on the history of the office in the light of seals*, στο: *SBS* 10, εκδ. J.-C. CHEYNET - C. SODE, Berlin - New York 2010, 51-62. MAGDALINO, *Manuel I*, 256 (για τον Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη), 230, 308.

76. Βλ. ΜΑΔΑΡΙΑΓΑ, Αγιοθεοδωρίτης I, 158-159.

77. Μανασσής, *Προσφωνητικός*, 181.264κ.ε: ἴσταται ποτε καὶ παισὶ τροφίμοις γραμματικῆς ἐν ὀφθαλμοῖς βασιλέως ἀγών (...) τότε διη τότε τὴν ἑαυτοῦ τέχνην ὁ λογοθέτης παραγυμνοὶ καὶ περιλαλεῖ τὰ ἀνάκτορα καὶ ἔτοιμάζει βρόχους τοῖς μείραξιν. Ἴδοι τις ἂν τότε σοφιστικῆς δεξιότητα καὶ ἐπαινέσεται τὸ εὐσύνετον καὶ θαυμάσεται τὸ εὐμήχανον.

Έχει επανειλημμένως υποστηριχθεί ότι ο Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης ανέλαβε ορφανοτρόφος ενώ ήταν λαϊκός, γεγονός το οποίο θα συνιστούσε παράβαση της καθιερωμένης πρακτικής, σύμφωνα με την οποία ο επικεφαλής του ιδρύματος έπρεπε να είναι κληρικός (ή μοναχός)⁷⁸. Ωστόσο, από εκτενές χωρίο του Προσφωνητικού του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης, το οποίο δεν έτυχε της ανάλογης προσοχής, προκύπτει ότι ο Μιχαήλ υπήρξε κληρικός και μοναχός⁷⁹, τουλάχιστον μετά το 1175.

Ο Ευστάθιος αναφέρει, λοιπόν, ότι ο Μιχαήλ έγινε δεκτός ανάμεσα στους κληρικούς της Αγίας Σοφίας (ὁ θεῖος ναὸς πονούμενον ἔχει σε). Ακολούθως περιγράφει το περιεχόμενο της διακονίας του στην εκκλησία. Η περιγραφή αντιστοιχεί γενικά στα καθήκοντα του ἀναγνώστη⁸⁰, του

Για την σχολή τῶν γραμματικῶν του Ορφανοτροφείου και την σχεδoγραφία, βλ. LEMERLE, *Cinq études*, 233-241. I. VASSIS, Graeca sunt, non leguntur. Zu den schedographischen Spielereien des Theodoros Prodromos, *BZ* 86-87 (1993-1994), 1-19 και Ο ΙΔΙΟΣ, Τῶν νέων φιλολόγων παλαισματα. Ἡ συλλογή σχεδῶν τοῦ κώδικα *Vaticanus Palatinus gr. 92*, *Ελληνικά* 52 (2002), 37-68. MAGDALINO, *Manuel I*, 329-330. A. KAZHDAN – A. W. EPSTEIN, *Change*, 126. S. MERGIALI-FALANGAS, L'École Saint Paul de l'Orphelinat à Constantinople: bref aperçu sur son statut et son histoire, *REB* 49 (1991), 237-246. Ο αυτοκράτορας συνήθιζε να επισκέπτεται τους τροφίμους με την ευκαιρία ορισμένων εορτών, εξέταζε τις γνώσεις των μαθητῶν του σχολείου και τους επιβράβευε: Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* IV.15 (έκδ. A. FAILLER – V. LAURENT, *Georges Pachymères, Relations Historiques* [CFHB 24, 1-2], Paris 1984, 369.28 κ.ε. Δ. Ι. ΚΩΝΣΤΑΝΤΕΛΟΣ, *Βυζαντινὴ φιλανθρωπία και κοινωνική πρόνοια*, Αθήνα 1983, 312. GUILLAND, *Orphanotrophe*, 208. LOUKAKI, *Georges Xiphilin*, 49-50 και σημ. 150.

78. GUILLAND, *Orphanotrophe*, 214. DARROUZÈS, *Tornikès*, 56 και Ο ΙΔΙΟΣ, *Ὀσφρία*, 36 και σημ. 3, 194. MAGDALINO, *Manuel I*, 308.

79. Ευστάθιος, *Προσφωνητικός*, 146.95-147.18: ἀλλὰ ὁ μόχθος ἐκ τῶν ἀνθρωπίνων καὶ ὅσα τὰς πόλεις διοικεῖ, ἐπὶ τὰ θεϊότερα τρέπεται, ὡς εἶναί σοι ὄλον βίον ἐν τῇ τῶν κρειπτόνων σχολῇ καὶ γίνεταί σοι κόπος οὗτος ἕτερος διάδοχος καλῶν καλοῖς καὶ ὁ θεῖος ναὸς πονούμενον ἔχει σε καὶ ἡ τῶν θείων λογίων τῶν μὲν ἐξ ἀναμνήσεως προαγωγή, ἃ θησαυρῶ μνήμης ἔγκειται, τῶν δὲ ἐξ ἀναγνώσεως εἰσοδογῆ, ἅπερ ὅσα καὶ πηγῶν τῶν θείων πυξίων ἐξαναβλύζουσιν, τῶν δὲ καὶ εἰς μέλος ἀναφωνουμένων ὑμολογήματος (...) ἔστι δέ σοι καὶ τὰ τῆς βρώσεως ταύτης ἠρτυμένα λόγῳ, τῷ νοστιμιωτάτῳ ἄλατι, ὅτε καὶ τὸν πολὺν ὄχλον διεκφυγῶν ἐτέρας γίνῃ λογάδος, τῆς τῶν ἱερῶν ἀνδρῶν, καὶ ὅσοι πρὸς τὸν μονάδα βίον συνέστειλαν ἑαυτοὺς καὶ περὶ σὲ συναχθέντες αὐτοὶ τὴν τράπεζαν περιάδουσι τὸ Δαυῖτικὸν ψαλτήριον ἀρμωτόμενοι.

80. Για τον ἀναγνώστη ως «κατώτερο» κληρικό και ως προπαρασκευαστικό στάδιο για την εἰσοδο στον ἀνώτερο κλήρο (και στον πρώτο ἀπὸ τους τρεις βαθμούς της ιεροσύνης: διάκονος, πρεσβύτερος -ἢ ιερεὺς-, ἐπίσκοπος), βλ. A. FAIVRE, *Naissance d'une*

μέλους, δηλαδή, του «κατώτερου κλήρου», του οποίου ωστόσο ο ρόλος είχε ιδιαίτερο βάρος, που συνίστατο στην μεγάλη ευθύνη για την σωστή ανάγνωση, ενίοτε και τον σχολιασμό, των ιερών αναγνωσμάτων - από την Παλαιά (κυρίως Ψαλμοί και Προφητείες) και την Καινή Διαθήκη (Πράξεις των Αποστόλων) - ενώ τα Ευαγγέλια τα διάβαζε διάκονος ή ιερέας στην διάρκεια των ακολουθιών. Η δε φράση *τῶν δὲ καὶ εἰς μέλος ἀναφωνομένων ὑμολογήματος* μπορεί να αναφέρεται στο έργο του ψάλτη ή να εννοεί την «εμμελή» ή ελαφρώς μελωδική ανάγνωση, με την οποία αποδίδονται κάποια αναγνώσματα, κυρίως τα Ευαγγέλια, οι Πράξεις των Αποστόλων και οι Προφητείες.

Πέραν ωστόσο της επί λέξει σημασίας του χωρίου, ο Ευστάθιος φαίνεται να παίζει την αμφισημία των λέξεων «εισδοχή» και «προαγωγή» και να υπονοεί ότι ο Μιχαήλ χειροθετήθηκε πρώτα *ἀναγνώστης* (ἐξ ἀναγνώσεως εἰσδοχή) και ύστερα χειροτονήθηκε στον πρώτο βαθμό της ιερωσύνης (διάκονος ή, αν ήταν ήδη μοναχός, ιεροδιάκονος), για να αναλάβει εν συνεχεία κάποιο πατριαρχικό οφφίκιο (αρχοντίκιο⁸¹), όπως του *ιερομνήμονος*⁸² ή του *ὑπομιμνήσκοντος*⁸³ (ἐξ ἀναμνήσεως προαγωγή, ἃ θησαυρῶ μνήμης ἔγκειται⁸⁴) και να ονομαστεί ἄρχων της Μεγάλης Εκκλησίας.

Ο Μιχαήλ είναι μοναχός (*ὄτε καὶ τὸν πολλὸν ὄχλον διεκφυγῶν ἐτέρας γίνῃ λογάδος, τῆς τῶν ἱερῶν ἀνδρῶν, καὶ ὅσοι πρὸς τὸν*

hiérarchie: les premières étapes du cursus clérical [Théologie Historique 40], Paris 1977, κυρίως 58-62, 88-90, 93-96, 110-111, 114-117, 188. A. FAILLER, La promotion du clerc et du moine à l'épiscopat et au patriarcat, *REB* 59 (2001), 125-146, εἰδ. 127, 131, 145. DARROUZÈS, Ὀφφίκια, 539. GRUMEL - DARROUZÈS, *Regestes*, 1119. Βλ. στο *Εὐχολόγιο* της Ορθόδοξης Εκκλησίας, την ευχή του επισκόπου κατά την χειροθεσία αναγνώστη: *καὶ δὸς αὐτῷ, μετὰ πάσης σοφίας καὶ συνέσεως, τῶν θεῶν σου λογίων τὴν μελέτην καὶ ἀνάγνωσιν ποιεῖσθαι, διαφυλάττων αὐτὸν ἐν ἀμέμπτῳ πολιτεία.*

81. Για να είναι κανείς «ἀρχων», δηλ. κάτοχος οφφικίου (ή «αρχοντικίου»), πρέπει να έχει χειροτονηθεί διάκονος. Βλ. DARROUZÈS, Ὀφφίκια, 106-107, 44-45. V. TIFTIXOGLU, Gruppenbildungen innerhalb des konstantinopolitanischen Klerus während der Komnenenzeit, *BZ* 62 (1969), 25-72, εἰδ. 53, 65.

82. DARROUZÈS, Ὀφφίκια, 105-106, 368 κ.ε, 554. ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΟΥ, *Εκκλησιαστικά αξιώματα*, 262-263. Ο Αλέξιος Αριστηνός διετέλεσε *ιερομνήμων* έως τουλάχιστον το 1157, ενώ ήταν και *νομοφύλαξ* και *ορφανοτρόφος* (DARROUZÈS, *Tornikès*, 54).

83. DARROUZÈS, Ὀφφίκια, 374-375, 568.

84. Για τους όρους «προαγωγή», «προχείρισις», «χειροτονία», βλ. DARROUZÈS, Ὀφφίκια, 87 και σημ. 2, 88.

μονάδα βίον συνέστειλαν έαυτοὺς) όταν ο Ευστάθιος του απευθύνει τον *Προσφωνητικό* του (περί το 1178/1180)⁸⁵ και μάλιστα φαίνεται να κατέχει στο μοναστήρι κάποια θέση ευθύνης (και περιὸ σὲ συναχθέντες αὐτοὶ τὴν τράπεζαν περιάδουσι τὸ Δαυΐτικὸν ψαλτήριον ἄρμοστόμενοι). Επί του προκειμένου ζητήματος, στον επιτάφιο του Ευθυμίου Μαλάκη οι αδελφές και η νύμφη του νεκρού Νικολάου Αγιοθεοδωρίτη αναφέρουν έναν *σεπτὸ παρθενώνα*, ενδεχομένως ένα γυναικείο μοναστήρι των Αγιοθεοδωριτών⁸⁶. Ως (μοναδικός εν ζωῇ) κτήτωρ της μονῆς, ο Μιχαήλ μπορεί να είχε με αυτήν κάποια ειδική σχέση, που του επέτρεπε να την διοικεί. Επίσης, ενδέχεται το μοναστήρι να ήταν μικτό, με ένα παράρτημα για γυναίκες και ένα άλλο για άνδρες. Σε αυτήν την περίπτωση (τα λόγια του Ευσταθίου και περιὸ σὲ συναχθέντες αὐτοὶ, ομιλοῦν περιὸ ανδρῶν), ο Μιχαήλ θα μπορούσε επιπλέον να είναι ηγούμενος αυτού του ανδρικού παραρτήματος⁸⁷.

Ήταν εν τέλει ο Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης κληρικός –όπως επέτασε το εθμικό τουλάχιστον δίκαιο– όταν ανέλαβε επικεφαλῆς

85. (Βλ. παραπάνω σημ. 79). Το γεγονός ότι το 1175 (στα κείμενα που γράφτηκαν με αφορμή τον θάνατο του Νικολάου Αγιοθεοδωρίτη: Ευστάθιος, *Μονωδία* και Μαλάκης, *Ἐπιτάφιος*), τίποτα δεν αφήνει να εννοηθεί ότι ο Μιχαήλ ήταν μοναχός –ο Ευστάθιος μάλιστα εύχεται να αποκτήσει παιδιά–, επιτρέπει το συμπέρασμα ότι ο Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης εκάρη μοναχός μόνο μετά το 1175. Όπως είδαμε, ο Μιχαήλ απεβίωσε όταν αυτοκράτορας ήταν ακόμη ο Μανουήλ Κομνηνός, δηλαδή νωρίτερα από την 24η Σεπτεμβρίου του 1180. Συνεπώς, ο Προσφωνητικός του Ευσταθίου μπορεί να χρονολογηθεί (κάποια χρόνια) μετά το 1175 και νωρίτερα από τον Σεπτέμβριο του 1180. Στον *Προσφωνητικό* του ο Ευστάθιος αναφέρεται στην νόσο (148.64 κ.ε: *Ὁὐκ ἦν ἄρα μόνον ἀληθὲς εἰπεῖν, ὅτι δεινὸν πένεσθαι, ἀλλὰ και ὅτι νόσος τοῦτο βίου και κοινωνεῖτον ἄμφω νόσος τε και πενία και μεταχωρεῖτον εἰς ἄλληλα*), η οποία γνωρίζουμε και από άλλα κείμενά του, ότι τον ταλαιπωρούσε τουλάχιστον από το 1178 (Βλ. *Λόγος ἀναγνωσθεῖς εἰς τὸν αὐτοκράτορα κῦρ Μανουήλ τὸν Κομνηνόν*, έκδ. WIRTH, *Eustathii Thessalonicensis opera minora*, Λόγος N, 229 και 39*. MAGDALINO, *Manuel I*, 99 και σημ. 300. ΚΟΛΟΒΟΥ, *Die Briefe des Eustathios*, 102.14, αρ. 35, και 150*-152*. Πρβλ. ΜΕΡΙΑΝΟΣ, *Οικονομικές ιδέες*, 203).

86. Μαλάκης, *Ἐπιτάφιος* (στον Νικόλαο Αγιοθεοδωρίτη), 156.26-28: *οὐκέτι λαμπροὺς ἡμῖν ποιήσεις τοὺς οἴκους, μόνος ἐν τούτοις φαινόμενος και τὸν σεπτὸν παρθενώνα τοῦτον, ὃν ὑπὸ ταῖς σαῖς εὐχαῖς ἐθεμελιώσαμεν*.

87. A-M. TALBOT, *Women's Space in Byzantine Monasteries*, *DOP* 52 (1998), 113-127 (= *Women and Religious Life in Byzantium* [Variorum Collected Studies Series: CS 733], Aldershot 2001), 118-119 και σποράδην.

του Ορφανοτροφείου (1166, πρώτη μνεία), ενώ ταυτόχρονα ήταν και λογοθέτης του δρόμου⁸⁸; Ο Μιχαήλ ήταν έγγαμος, πράγμα που προκύπτει με ασφάλεια τουλάχιστον για το 1175 –το υπονοεί ο Ευστάθιος, όταν του εύχεται *τὸ τῆς εὐπαιδίας καλόν*–, εν τούτοις, η Ορθόδοξη Εκκλησία δεν απαγορεύει στους ιερωμένους των κατώτερων βαθμίδων να είναι νυμφευμένοι⁸⁹.

Ο Α. Kazhdan διερωτάται, δικαίως, μήπως ο Μιχαήλ κατείχε και το αξίωμα του αυτοκρατορικού *ἐπὶ τῶν δεήσεων*, δηλαδή του αξιωματούχου ο οποίος συγκέντρωνε τις «δεήσεις» ή αιτήματα των πολιτών και τα διαβίβαζε στον αυτοκράτορα⁹⁰. Αφορμή της υπόθεσης του Kazhdan

88. Σε πείσμα των διατάξεων του εκκλησιαστικού δικαίου, που απαγόρευε ομόφωνα την ανάληψη κοσμικών αξιωμάτων από κληρικούς και μοναχούς, πολλοί κληρικοί έφεραν κοσμικά αξιώματα, ούτως ώστε η περίπτωση του Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη δεν θα προκαλούσε έκπληξη. Βλ. το παράδειγμα του Κωνσταντίνου Μεσοποταμίτη, αναγνώστη και επί του κανικλείου. Για ένα διάστημα, άσκησε ταυτόχρονα τα καθήκοντα του μητροπολίτη Θεσσαλονίκης και του *μεσάζοντος* του Αλεξίου Γ'. Πρόκειται ασφαλώς για μία περίπτωση που προκάλεσε σάλο, αλλά δεν παύει να «άποτελεί μιά από τίς πολύ σοβαρές ένδειξεις για τή διάσταση ανάμεσα στό γράμμα του νόμου και στή βυζαντινή πραγματικότητα», κατά την ΠΑΠΑΠΑΝΝΗ, *Επιτρεπόμενες και απαγορευμένες κοσμικές ενασχολήσεις*, 153 και σημ. 56. Μ. ANGOLD, *Church and Society in Byzantium under the Comneni, 1081-1261*, Cambridge 1995, 196. Πρβλ. DARROUZÈS, *Όφφίγια*, 80.

89. Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, *Δογματική τῆς ὀρθοδόξου καθολικῆς ἐκκλησίας*, τ. 3, Αθήνα 1979, 307 και σημ. 36. Αρκεί ο γάμος να συνάπτεται πριν την χειροτονία, αν και το εκκλησιαστικό δίκαιο δεν ήταν απόλυτο, όσον αφορά το ζήτημα αυτό: «Διάκονοι δηλώσαντες ὅτι μετά την χειροτονίαν αὐτῶν θά ἔλθωσιν εἰς γάμου κοινωνίαν, παραμένον καὶ μετά τὸν γάμον διάκονοι, εἰ πρὸ τῆς χειροτονίας ἐσιώπησαν, καθαιροῦνται», σύμφωνα με τον Κανόνα Γ' της Τοπικῆς Συνόδου Αγκύρας, ΡΑΛΛΗΣ – ΠΟΤΑΗΣ Γ', 39-41 (η περιῶληψη του κανόνα είναι του Π. Κ. ΚΑΡΑΝΙΚΟΛΑ, *Κλείς τῶν ἱερῶν κανόνων τῆς Ἀνατολικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας*, Αθήνα 1970, 108-109). Πρβλ. και αναφορά σε «κληρικὸν» (συγκεκριμένα «αναγνώστη») «διγαμήσαντα» σε επιστολή του Γεωργίου Τορνίκη προς τον μητροπολίτη Αθηνῶν Γεώργιο Βούρτζη, έκδ. DARROUZÈS, *Tornikès*, 114.17-115.2 και σημ. 4 και ερμηνεία του Βαλασαμῶνος στον Κανόνα ΙΖ' των Αγίων Αποστόλων, ΡΑΛΛΗΣ – ΠΟΤΑΗΣ Β', 24 (= PG 137, 72-73, 72C): *οἱ δὲ ἀναγνώσται πρὸ μὲν τῆς σφραγίδος διγαμήσαντες καθαιροῦνται, μετὰ τὴν σφραγίδα συγγινώσκονται, κωλύονται δὲ εἰς ἄλλον μεῖζονα προβαίνειν βαθμόν*. Για την «σφραγίδα» (= «χειροθεσία» των μελών του κατώτερου κλήρου: αναγνώστες, ψάλτες κ.ά.), βλ. DARROUZÈS, *Όφφίγια*, 90 και 87κ.ε.

90. KAZHDAN, *Brat'ja Ajofeodority*, 89. Στην ρωμαϊκή και την πρώιμη βυζαντινή διοίκηση, τα καθήκοντα του μεταγενέστερου επί των δεήσεων επιτελούσε ο «magister» «a memoria» ή «memoriae» (έλλ. όρος «αντιγραφεύς»), επικεφαλής του «scrinium

αποτελεί ένα ακόμη χωρίο του *Προσφωνητικού* του Ευσταθίου, στο οποίο ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης ισχυρίζεται ότι ο Αγιοθεοδώριτης κατέχει τον *σωτήριον δόνακα* (...) τὸν ὑπογραφέα τοῖς δεομένοις τοῦ σώζεσθαι, δηλ. τον «σωτήριο κάλαμο», την πέννα, η οποία «(υπο)γράφει» για εκείνους που εκλιπαρούν για βοήθεια⁹¹.

Παρά το γεγονός ότι η συγκεκριμένη διατύπωση του Ευσταθίου, με την ρητή αναφορά στους «δεομένους», μας παραπέμπει άμεσα σε παρόμοιες περιγραφές του αξιώματος του *ἐπὶ τῶν δεήσεων*⁹², ωστόσο αδυνατούμε εκ των πραγμάτων να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο το χωρίο του Ευσταθίου να αναφέρεται ακόμη μια φορά στην ιδιότητα του Μιχαήλ ως μεσάζοντος. Στις πηγές αποτυπώνεται η επικάλυψη των αρμοδιοτήτων και η σύγχυση ρόλων μεταξύ των δύο λειτουργῶν του κράτους⁹³ – εικόνα,

memoriae». *Magister memoriae adnotationes omnes dictat et mittit et precibus respondet: Notitia Dignitatum Utriusque Imperii*, έκδ. O. SEECK, Berlin 1876, Or. XIX.7 (βλ. και R. W. MATHISEN, *Adnotatio and Petitio: The Emperor's Favor and Special Exceptions in the Early Byzantine Empire*, στο: *La Pétition à Byzance*, 23-32). DÖLGER – KARAYANNOPOULOS, *Urkundenlehre*, 58 και σημ. 8, 61. R. GUILLAND, *Études sur l'histoire administrative de l'empire byzantin. Le Maître des Requêtes. Ὁ ἐπὶ τῶν Δεήσεων*, *Byz.* 35 (1965), 97-118, 97. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Listes de préséance*, 322. M. J. CARRUTHERS, *The Book of Memory: A Study of Memory in Medieval Culture*, Cambridge 1990, 39-40. Για το κρατικό αξίωμα, το οποίο ο Μανασσής (έκδ. KURTZ, *Monodii*, 315.398), θεωρεί ότι ἔστι τοῦτο παρὰ Ῥωμαίους χρῆμα τιμῆς, βλ. επίσης ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Évolution*, 131. MAGDALINO, *Manuel I*, 229, 259. R. MORRIS, *What Did the epi τὸν δεῖσεδν Actually Do?*, στο: *La Pétition à Byzance*, 125-140.

91. **Ευστάθιος**, *Προσφωνητικός*, 147.48-148.52κ.ε.: Ὁ ποταμὸς οὗτος καὶ ἄλλο τι φέρει καλὸν κάλλιστον καὶ οὐ μόνον προορρεῖ ἀναψυχὴν, οἷς ἐλλέλειπται τὰ τοῦ ζῆν, ἀλλ' ἔχει παραπεφυκῶτα καὶ σωτήριον δόνακα, οὐχ' οἷον οἱ πρὸς αἴσθησιν ποταμοὶ τὸν λαχνήνεντα ὄροφον, ἀλλὰ τὸν ὑπογραφέα τοῖς δεομένοις τοῦ σώζεσθαι, ὃν καὶ ὁ αὐτοκράτωρ χειριζόμενος τῷ κόσμῳ σωτηρίαν καλλιγραφεῖ.

92. Βλ. Ευστάθιος, έκδ. KURTZ, *Monodii*, 300.367 κ.ε., για τον Νικηφόρο Κομνηνό: ὁ πάνσοφος βασιλεὺς, ταῖς δεήσεσι τοῦτον ἐπέστησε καὶ ὁ τῶν βασιλικῶν ἐνεργεσιῶν ὀχρετὸς δι' αὐτοῦ τοῖς δεομένοις ἐπλήμμυρε, και παρακάτω σημ. 94.

93. Βλ. ANGOLD, *A Byzantine Government in Exile*, 157-158. Ο ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Chancellerie*, 174, διαχωρίζει ως εξής τις αρμοδιότητες των δύο λειτουργῶν του κράτους: «Les personnages importants s'adressaient, de plus en plus souvent, directement au souverain ou à son mésazôn ou essayaient de se faire recommander par d'autres hauts dignitaires. Les requêtes du petit peuple étaient recueillies par un fonctionnaire spécial, l'ἐπὶ τῶν δεήσεων». Αλλά και αυτός ο διαχωρισμός δεν επιβεβαιώνεται, εάν προσέξουμε τα καθήκοντα, τα οποία ο Ευστάθιος και ο Μανασσής αποδίδουν στον Μιχαήλ, υποθέτουμε ως μεσάζοντα (βλ. παρακάτω σημ. 96), καθώς αυτός δεχόταν στο σπίτι του ανθρώπους όλων των κοινωνικών τάξεων και εθνικότητων.

άλλωστε, η οποία επεκτείνεται σε όλους τους θεσμούς και τα αξιώματα της βυζαντινής πολιτείας, αν προσπαθήσει κανείς να τα ερμηνεύσει μέσα από το πρίσμα της οργάνωσης και λειτουργίας των σημερινών κυβερνητικών διοικήσεων. Έτσι, για παράδειγμα, ο Μανασσής χαρακτηρίζει τον επί των δεήσεων Νικηφόρο Κομνηνό λέγοντας ότι *έντεϋθεν μέσος μὲν βασιλέως ἴστατο καὶ λαοῦ*⁹⁴, χαρακτηρισμός, ωστόσο, ο οποίος, με παραλλαγές, εἴθισται να χρησιμοποιείται από τον ίδιο και από άλλους συγγραφείς για να αναφέρονται στον *μεσάζοντα*⁹⁵. Ο Μιχαήλ υποδεχόταν (ως μεσάζων) και αντιμετώπιζε καθημερινά πλήθος κόσμου, που ζητούσε την βοήθεια ή την διαμεσολάβησή του προς τον αυτοκράτορα· τους εξυπηρετούσε με υποδειγματική υπομονή και προθυμία, μετατρέποντας το σπίτι του σε αληθινό καταφύγιο για ξένους και εντόπιους⁹⁶. Αλλά και ο Δημήτριος Κυδώνης, λ.χ., ως επί των δεήσεων του αυτοκράτορα Ιωάννη Καντακουζηνού, εργαζόταν με παρεμφερή τρόπο, όπως διηγείται ο ίδιος στην γνωστή του *Άπολογία*⁹⁷.

94. Κωνσταντίνος Μανασσής, έκδ. KURTZ, *Monodii*, 315.396-401: *δεομένων τέ οί ανάγειν φωνάς καὶ διαφορθεύειν αὐτοῖς νεύματος βασιλέως σελάγημα καὶ ἔστι τοῦτο παρὰ Ῥωμαίοις χρῆμα τιμῆς. έντεϋθεν μέσος μὲν βασιλέως ἴστατο καὶ λαοῦ καὶ ὠδοποίει συμάδας φιλανθρωπίας εἰς τοὺς βοῶντας ἰκέσια.*

95. Βλ., ενδεικτικά, παραπάνω σημ. 57.

96. Μανασσής, *Προσφωνητικός*, 181-183: *Βαβαί, ποσάκις εἶδον τὸν ἄνδρα περιελκόμενον, ἀνθελκόμενον, ἐπισπώμενον, ἀντισπώμενον, ἰκετευόμενον, λιπαρούμενον, ταπεινοῖς, μεγαλογενέσι, νεάζουσι, χιονόθριξι, καὶ ἐπὶ χειλέων ἔχοντα τὴν ἀπόκρισιν καὶ πᾶσιν ἡμέρωσ λαλοῦντα καὶ μηδένα τῶν ἀπάντων ἀποσειόμενον, κἂν φυτοσκάφος εἴη, κἂν δρεπανίτης, κἂν ἀνθρακεύς, κἂν ἐκ καπνοῦ καὶ μαρίλης ἠσβολωμένος τὰ βλέφαρα (...) Ἔγωγέ τοι πολλάκις ἐν δόμοις παρατυχῶν (...) παρήσαν ἐκεῖ καὶ ἱερέων πρωτόαρχοι καὶ ἄνδρες ῥακενδύται καὶ ἄζυγες καὶ μονόβιοι καὶ ὅσοι ἐν μάχαις σιδηροφόροι καὶ χαλκοχίτωνες παρήσαν ἐκεῖ καὶ Μασσαγέται καὶ Σκύθαι, γαλακτοφάγων γένος ἀνδρῶν οὐκ ἀπήσαν οὐδὲ οἱ τῆς γλώττης Ἀρράβων οὐδ' Ἰταλοὶ ἐλκεσίπεπλοι, ὀλίγα τῆς Ἑλλάδος συνιέντες φωνῆς. Βλ. επίσης Ευστάθιος, *Προσφωνητικός*, 146 καὶ MAGDALINO, *Manuel I*, 257.*

97. Έκδ. G. MERCATI, *Notizie di Procoro e Demetrio Cidone, Manuele Caleca e Teodoro Meliteniota* [StT 56], Città del Vaticano 1931, 359-403, βλ. 360.26-58. Ο VERPEAUX, (Μεσάζων, 280 καὶ σημ. 70), ο οποίος παραθέτει γαλλική μετάφραση αποσπάσματος του ανωτέρω χωρίου της *Άπολογίας* του Κυδώνη, θεωρεί ότι ο Δημήτριος περιγράφει «*sa qualité de secrétaire particulier de Jean Cantacuzène*», και συγκεκριμένα του μεσάζοντος. Επίσης ο F. KIANKA, *The Apology of Demetrius Cydones: A Fourteenth-Century Autobiographical Source*, *Byzantine Studies / Etudes Byzantines* 7:1 (1980), 57-71, 63. Ωστόσο, ο MERCATI, *Notizie di Procoro*, 360 (σε σημ.), αντελήφθη ότι ο Κυδώνης υπήρξε επί των δεήσεων, και μάλιστα, πράγμα ασυνήθιστο, στις αρχές της σταδιοδρομίας του. Μόνο αργότερα διετέλεσε μεσάζων επί δύο αυτοκρατόρων.

Τον Μάιο του 1157, και ακόμη τον Μάρτιο του 1166, ως αυτοκρατορικός *ἐπὶ τῶν δεήσεων* μαρτυρείται ο Μιχαήλ Καματηρός, πρώτος εξάδελφος του σεβαστού Ανδρονίκου Καματηρού –του επίσης διατελέσαντος ἐπὶ των δεήσεων– και πρώην μαθητῆς του Μιχαήλ Ιταλικού⁹⁸. Πρέπει να τον διαδέχθηκε ο Νικηφόρος Κομνηνός –εγγονός της Άννας Κομνηνῆς και «προστάτης» του Ευσταθίου, την εποχή που αυτός υπηρετούσε ως διάκονος και μαΐστωρ των ρητόρων στην Αγία Σοφία– μέχρι τον θάνατό του (1173)⁹⁹. Τον Νικηφόρο διαδέχθηκε ως ἐπὶ των δεήσεων ο σεβαστός Ιωάννης Καματηρός, γιος του Ανδρονίκου – μαζί του αλληλογραφούσε ο Ευστάθιος ἀπὸ την Θεσσαλονίκη, ως μητροπολίτης πλέον. Μαρτυρείται ακόμη στο αξίωμα περὶ το 1178¹⁰⁰. Με αυτά τα δεδομένα, τα χρονικά περιθώρια μέσα στα οποία ο Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης, ο οποίος απεβίωσε πριν ἀπὸ τον Σεπτέμβριο του 1180, θα μπορούσε να κατέχει το αξίωμα του ἐπὶ των δεήσεων, αν μη τι άλλο στενεύουν πολύ.

Εν πάση περιπτώσει, είναι γεγονός ότι ο *Προσφωνητικός* του Ευσταθίου αποτελεί μία πραγματική *δέηση*¹⁰¹ για επείγουσα οικονομική βοήθεια, πράγμα που συνεπάγεται ότι, αν και μοναχός, ο Μιχαήλ κατείχε ακόμη κάποια θέση εξουσίας στην αυτοκρατορική διοίκηση, η οποία θα του επέτρεπε να ανταποκριθεί ἔμπρακτα στο κάλεσμα του Ευσταθίου. Και ο ίδιος ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης μας πληροφορεῖ ἐμμέσως στην *Ἄλωσή* του, ότι ο Μιχαήλ ἦταν ἐν ενεργεία *μέγας βασιλικὸς υπογραφεὺς* μέχρι την στιγμή του θανάτου του¹⁰². Επομένως, εξακολούθησε ο

98. GAUTIER, *Michel Italikos*, 52, 170-172. DARROUZÈS, *Tornikès*, 15-16 και ἐπιστολή αρ. 16. Βλ. ἀντίστοιχα στα πρακτικά των δύο πολύκροτων συνόδων, Α. ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, *Πατριακή Βιβλιοθήκη*, Αθήνα 1890, 316 = PG 140, 180 και ΣΑΚΚΟΣ, *Ὁ Πατὴρ μου μείζων*, 154.

99. Βλ. ΚΟΛΟΒΟΥ, *Die Briefe des Eustathios*, ἐνδεικτικά αρ. 17. Σύμφωνα με τον KURTZ, *Monodii*, 285, απεβίωσε το 1173/1175. SIDERAS, *Byzantinische Grabreden*, 183-184. GUILLAND, *Ὁ ἐπὶ τῶν δεήσεων*, 106. Βλ. και παραπάνω σημ. 39.

100. DARROUZÈS, *Tornikès*, 45-47. ANGOLD, *Church and Society*, 189. ΚΟΛΟΒΟΥ, *Die Briefe des Eustathios*, αρ. 35, 102 και 150*-152*.

101. **Ευστάθιος**, *Προσφωνητικός*, 148.55-68: *Δεόμεθα τῆς σῆς ταύτης ἀναψυχῆς, ᾧ ἐνεργειῶν ποταμέ, τῶν ἄλλων οὐκ ἔλαττον ποιήσον οὖν και μεθ' ἡμῶν ἀγαθά (...)*. Βλ. και ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΡΕΛΕΚΙΔΟΥ, *Les déiseis et les lyseis*, 105-124, 120: δεν πιστεύουμε ότι μπορούμε, δυστυχώς, να πούμε, ότι των πάσης φύσεως *δεήσεων* ἐπιλαμβανόταν, κατὰ αποκλειστικότητα, ο ἐπὶ των δεήσεων – ή ο μεσάζων.

102. Βλ. παραπάνω σημ. 44.

Αγιοθεοδωρίτης να ενεργεί ως μεσάζων (αν όχι και ως λογοθέτης του δρόμου) του Μανουήλ Κομνηνού εφ' όρου ζωής, ακόμη και ως μοναχός; Είναι πολύ πιθανό.

Απέκτησε τελικά παιδιά ο Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης; Γνωρίζουμε ότι εξακολουθούσε να είναι ακόμη άτεκνος μετά τον θάνατο του Νικολάου Αγιοθεοδωρίτη, τον Ιούνιο του 1175, διότι ο Ευστάθιος τού εύχεται τότε να αποκτήσει παιδιά. Η απάντηση στο ζήτημα που μας απασχολεί δίδεται από τον *Προσφωνητικό* του Ευσταθίου και είναι μάλλον αρνητική. Πράγματι, θα ήταν αδιανόητο ο Ευστάθιος, ο οποίος μόλις δύο-τρία χρόνια νωρίτερα, μέσω της Μονωδίας που εκφώνησε επί της σορού του μητροπολίτη Αθηνών στην Θεσσαλονίκη, ευχόταν στον Μιχαήλ *τὸ τῆς εὐπαιδείας καλὸν καὶ πληθυσμὸν τὸν εἰς τέκνωσιν*¹⁰³, να παραλείπει να τον συγχαρεί, λίγα χρόνια αργότερα, στον *Προσφωνητικό* του (περί το 1178/1180), εάν εκείνος είχε όντως, εν τω μεταξύ, αποκτήσει το ή τα παιδιά που, κατά τα ανωτέρω λόγια του Ευσταθίου, επιθυμούσε. Το γεγονός ότι ενδύθηκε το μοναχικό σχήμα (ενέργεια από την οποία συνάγεται άλλωστε και ο πιθανός θάνατος της συζύγου¹⁰⁴) ενισχύει την πεποίθησή μας ότι ο Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης παρέμεινε άτεκνος μέχρι το τέλος της ζωής του.

103. Βλ. παραπάνω σημ. 33.

104. Για την μοναδική νύμφη των αδελφών Αγιοθεοδωρίτη που αναφέρεται στις πηγές, βλ. Ε. ΜΑΛΔΑΡΙΑΤΑ, *Η Βυζαντινή Οικογένεια των Αγιοθεοδωριτών* (III), αρ. 7 (υπό εκτύπωση).

THE BYZANTINE FAMILY OF THE HAGIOTHEODORITES (II).
MICHAEL HAGIOTHEODORITES, PROTONOBELISSIMOHYPERTATOS
LOGOTHETES TOU DROMOU AND ORPHANOTROPHOS

The present article is the second part of a prosopographical study on the members of the Hagiotheodorites family. Michael, who was the brother of Nicholas, metropolitan of Athens (ca. 1166-1175), and, as we believe, also of the *mesazon* (1143 - ca. 1155) John Hagiotheodorites, was one of the most illustrious and powerful officials of Manuel I Komnenos. He succeeded Theodore Stypeiotes as *mesazon* and as *epi tou kanikleiou*, and by 1158/1159 was already a confidant of the emperor. He is attested as *logothetes tou dromou* from 1166. At the same time, Michael held the office of *orphanotrophos* of Constantinople. After 1175, if not earlier, he became a member of the clergy of St. Sophia and also took up the monastic habit. However, he continued to hold positions in the civil administration until his death. According to Eustathios of Thessalonike, Michael died shortly before the emperor Manuel, that is ca. 1178-1180. The fact that he received monastic tonsure at an early date is in favour of our belief, also based on other evidence, that Michael Hagiotheodorites died childless.